

'Het Joodse kind op de Joodse school'

De scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen in het Amersfoortse
onderwijs in 1941

Femke Mooijekind
5929210

Masterscriptie
Geschiedenis, Holocaust- en Genocidestudies
Begeleider: prof. dr. J. Houwink ten Cate

29 juni 2011

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM

‘Geen enkele Jood, of hij had al één of meer keren met tegen hemzelf gerichte bepalingen kennisgemaakt, met inbegrepen in zijn persoonlijk leven, in zijn zakelijk bestaan. Niet alzo de kinderen. Natuurlijk hadden zij niet buiten dit alles geleefd, geenszins. Maar rechtstreeks getroffen had men hen nauwelijks. Dit ging nu gebeuren: het Joodse kind moest gescheiden worden van het niet-Joodse, het moest van zijn school af, het werd op zijn beurt uitgebannen en binnen een heining geperst, waar het te zijner tijd ‘erfasst’ kon worden.’¹

Jacques Presser in *Ondergang*

¹ Jacques Presser, *Ondergang; de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945 I* (z.p. 1965) 135.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Onderzoeksvraag	4
Stand van het onderzoek	6
Leeswijzer	9
1. Ambtelijke medewerking	12
1.1 Het Nederlandse bestuursapparaat	12
1.2 De segregatie in het onderwijs	20
1.3 De segregatie in het onderwijs in de stad Amsterdam	27
2. Amersfoort: van royale stad naar verboden verklaard gebied	34
2.1 Joods Amersfoort	34
2.2 De Jodenvervolging in Amersfoort	38
2.3 ‘Nur keine Milde gegen die Juden’	43
2.4 Van het ancien regime naar een nieuwe orde	47
3. De segregatie in het onderwijs in Amersfoort	54
3.1 Registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen	54
3.2 Eerste voorbereidingen	62
3.3 De Joodse school	67
3.4 De kosten van het Joodse onderwijs	74
Conclusie	81
Dankwoord	86
Literatuurlijst	87
Bronnenlijst	90

Inleiding

Onderzoeksvraag

De bezetting van Nederland begon in mei 1940 met een vrij rustige periode. De Duitse bezetter stelde zich aanvankelijk correct en terughoudend op. De Nederlandse bevolking reageerde over het algemeen afwachtend en probeerde de dagelijkse routine weer op te pakken.² De Duitse bezetter kondigde echter al vrij snel de eerste anti-Joodse maatregel af: alle Joden in de luchtbeschermingsdienst werden in juli 1940 ontslagen. De eerste anti-Joodse maatregelen waren er vooral op gericht om te achterhalen wie er Joods was. Zo moesten de Nederlandse ambtenaren in oktober 1940 de zogenoemde ‘Ariërverklaring’ invullen. Op een formulier, dat vóór eind oktober ingeleverd diende te worden, moesten alle personen in overheidsdienst aangeven of zijzelf en hun echtgenoot of echtgenote wel of niet Joods waren.³ Op 10 januari 1941 kondigde de Duitse bezetter het bevel af dat alle Joden in Nederland zich moesten registreren. Iedereen die één of meerdere Joodse grootouders had, was verplicht zich bij het bevolkingsregister van de gemeente te laten registreren.⁴

Vanaf mei 1941 volgden de anti-Joodse maatregelen elkaar in hoog tempo op. De bewegingsvrijheid van de Joden werd steeds verder beperkt. Zo werd de Joodse burgers onder andere de toegang tot openbare gebouwen, parken, cafés, restaurants, zwembaden, schouwburgen, bioscopen, bibliotheken en musea ontnomen. Hun dagelijks leven werd steeds meer bepaald door strikte regels.⁵ Het jaar 1941 was zodoende een cruciaal jaar. Door alle voorschriften hadden niet-Joodse en Joodse burgers steeds minder contact met elkaar en gingen zij steeds meer gescheiden van elkaar leven. In relatief korte tijd werden de Joodse burgers in een isolement gebracht.⁶

Eén van de vele anti-Joodse maatregelen die in dit jaar werden afgekondigd, was de uitsluiting van Joodse leerlingen uit het reguliere onderwijs. Na de zomervakantie van 1941 werden alle Joodse leerlingen van hun oude scholen verwijderd. Zij werden van hun niet-Joodse leeftijdsgenootjes gescheiden en bijeen gebracht in aparte Joodse scholen. Op deze

² J.C.H. Blom, ‘Exploitatie en nazificatie: de Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945’, *Mens en maatschappij* (1997) 17-30, aldaar 20-21, 24.

³ C. Hilbrink, ‘In het belang van het Nederlandse volk...’ *Over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945* (Den Haag 1994) 54.

⁴ Bart Erik van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995) 145.

⁵ Peter Romijn, ‘De oorlog (1940-1945)’ in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (tweede druk; z.p. 2004) 313-347, aldaar 323.

⁶ Kees Ribbens, ‘Zullen wij nog terugkeren....’ *De Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2002) 38.

nieuwe Joodse scholen mocht alleen les gegeven worden door Joodse leraren. Geschat wordt dat ongeveer tienduizend Joodse leerlingen als gevolg van deze maatregel van hun vertrouwde scholen verwijderd werden. In het bezette Nederland werden in 34 steden Joodse scholen opgericht waar deze kinderen hun onderwijs konden vervolgen.⁷

De segregatie die in 1941 in het onderwijs werd doorgevoerd, is een aspect van de Jodenvervolging dat zeker uitwerking behoeft. In algemene werken over de Jodenvervolging wordt de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen maar kort behandeld. Er is nog altijd geen studie gepubliceerd waarin de segregatie in het onderwijs als een op zichzelf staand onderwerp wordt behandeld. Recentelijk zijn er wel twee werken verschenen waarin zijdelings beschreven wordt hoe de scheiding in de gemeente Amsterdam werd uitgevoerd. Zo beschreef historica Dienne Hondius in haar werk *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943*, dat in 2001 gepubliceerd werd, uitvoerig hoe de afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam in 1941 de segregatie in het onderwijs doorvoerde.⁸ Veel minder gedetailleerd was het werk van Peter Hermans en Peter Kohnhorst dat in 2004 verscheen. In *Niet voor de school, niet voor het leven: de joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium 1940-1945* trokken de auteurs alleen een aantal korte conclusies over de wijze waarop de scheiding in Amsterdam werd doorgevoerd. De wijze waarop de segregatie in het Amsterdamse onderwijs werd doorgevoerd is dus, met name door Hondius, goed onderzocht.⁹

De scheiding tussen Joodse en niet-Joodse leerlingen werd in gang gezet door een landelijke verordening van de Duitse bezetter en uitgevoerd door de Nederlandse gemeentebesturen. In de hierboven genoemde werken wordt beschreven dat de Amsterdamse gemeente geheel zelfstandig en zonder grote problemen de segregatie doorvoerde. Bij de uitvoering van de scheiding was geen enkele Duitser betrokken.¹⁰ Deze conclusie wekte bij mij de interesse om te onderzoeken hoe de segregatie in een andere gemeente werd doorgevoerd.

Om een aantal redenen is mijn keuze gevallen op de stad Amersfoort. Er is nog geen onderzoek gedaan naar de wijze waarop de segregatie in het onderwijs hier werd doorgevoerd. Dit vormt ook de voornaamste reden waarom ik ervoor gekozen heb mij in de stad Amersfoort te verdiepen. Amersfoort kent bovendien een vrij lange Joodse

⁷ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren...', 38.

⁸ Dienne Hondius, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2001).

⁹ P. Hermans en P. Kohnhorst, *Niet voor de school, niet voor het leven: de Joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium 1940-1945* (Amsterdam 2004).

¹⁰ Ibidem, 75-76; en Hondius, *Absent*, 48.

geschiedenis.¹¹ Dit gegeven vormde voor mij ook een reden om mijn onderzoek op Amersfoort te richten. Bovendien kom ik zelf uit de omgeving van Amersfoort. Ik ben opgegroeid in Nijkerk en ging in Amersfoort naar de middelbare school.

In dit onderzoek staat de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen in het Amersfoortse onderwijs in 1941 centraal. Mijn onderzoeksvraag luidt als volgt: Hoe kwam de segregatie in het Amersfoortse onderwijs in 1941 tot stand en op welke wijze trachtte de gemeente Amersfoort de Joodse leerlingen van onderwijs te voorzien? Zoals ik al vermeldde is de wijze waarop de segregatie in het Amsterdamse onderwijs werd doorgevoerd al goed onderzocht. In dit onderzoek zal ik daarom tevens aangeven welke verschillen en overeenkomsten te signaleren zijn in de wijze waarop de segregatie in de gemeenten Amsterdam en Amersfoort tot stand kwam.

Stand van het onderzoek

In de vorige paragraaf heb ik vermeld dat er nog geen studie is verschenen waarin de segregatie in het onderwijs als een op zichzelf staand onderwerp behandeld wordt. In algemene werken over de Jodenvervolging wordt er bovendien weinig aandacht aan dit onderwerp besteed. In de standaardwerken van de ‘Grote Drie’ van de geschiedschrijving van de Jodenvervolging, Loe de Jong, Abel Herzberg en Jacques Presser, werd er eveneens weinig aandacht aan dit onderwerp geschonken.¹² Van deze drie Joodse auteurs besteedde Presser in zijn werk *Ondergang; de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom*, dat in 1965 verscheen, de meeste aandacht aan het onderwerp. Presser had, nadat de segregatie in het onderwijs was doorgevoerd, les gegeven op het Joods Lyceum in Amsterdam. Vanzelfsprekend besteedde Presser vanwege zijn eigen herinneringen meer aandacht aan dit onderwerp dan Herzberg en De Jong. Hedendaagse historici verwijzen bij hun korte beschrijvingen van de segregatie in het onderwijs nog altijd naar dit klassieke werk van Presser.

Over de betrokkenheid van het Nederlandse bestuurapparaat bij de vervolging van de Joden is in de afgelopen decennia wel veel gepubliceerd. In de vroege geschiedschrijving van de bezetting overheerste het denken in termen van ‘goed’ en ‘fout’. ‘Fout’ waren de personen

¹¹ Simon van Adelberg, *De Joden van Amersfoort. Rondom de geschiedenis van een oude sjoel* (z.p. 1977) 33.

¹² Loe de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V. Maart '41-juni '42: eerste helft* (Den Haag 1974) 525-530; Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (z.p. [1951]); en Presser, *Ondergang I*, 135-145.

die met de Duitsers hadden gecollaboreerd. De meerderheid van de Nederlandse bevolking was echter anti-Duits en anti-nationaal-socialistisch, en dus ‘goed’, geweest. In de vroege geschiedschrijving werd zodoende de medewerking die het Nederlandse bestuursapparaat aan de uitvoering van de Duitse maatregelen had verleend nauwelijks uitgediept.¹³

Naast de categorieën van collaboratie en verzet introduceerde de historicus E.H. Kossmann in 1977 in zijn beschrijving van de bezettingsgeschiedenis het begrip ‘accommodatie’ om de houding van inschikkelijkheid te omschrijven.¹⁴ Kossmann gaf hierin aan dat de overgrote meerderheid van de Nederlandse bevolking het bezettingsregime als vijandig en het nationaal-socialisme als verwerpelijk beschouwde. Desondanks schikte de bevolking zich in de zomer van 1940 in haar lot. Kossmann gebruikte de term ‘accommodatie’ hoofdzakelijk om de houding van het Nederlandse bestuursapparaat en bedrijfsleven te karakteriseren. De Nederlandse ambtenaren hadden zich volgens Kossmann na de capitulatie van het Nederlandse leger massaal aan de nieuwe omstandigheden aangepast. Door ‘*te plooiën en te schikken*’¹⁵ konden de ambtenaren proberen te redden wat er te redden viel. De aanpassing aan de nieuwe omstandigheden werd gevoeld als ‘*accommodatie uit lijfsbehoud, als een kniebuiging om erger te voorkomen, als een politiek van het minste kwaad*’.¹⁶

Door middel van deze politiek van ‘accommodatie’ probeerde het Nederlandse bestuursapparaat te bevorderen dat de maatschappij op geordende wijze zou blijven functioneren. Dit werd geacht in het belang van de bevolking te zijn.¹⁷ Kossmann stelde dat de samenwerking met de Duitse bezetter die voortvloeide uit deze politiek van ‘accommodatie’ zich onderscheidde van de op politieke overtuiging, machtsstreven of materieel winstbejag gebaseerde collaboratie.¹⁸ De Duitse bezetter wist uiteindelijk maar een klein gedeelte van de bevolking voor de nationaal-socialistische ideologie te winnen. Het grootste gedeelte van de Nederlanders was zodoende niet zo zeer ‘goed’ of ‘fout’ maar afwachtend en inschikkelijk.¹⁹ Deze visie domineert ook nu nog het huidige historiografische debat.

¹³ Bart Erik van der Boom, *We leven nog': de stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003) 8.

¹⁴ G. Abma, Y. Kuiper en J. Rypkema (red.), *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986) 41.

¹⁵ E.H. Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden III, De Lage Landen van 1780-1970* (Amsterdam 1977) 274.

¹⁶ *Ibidem*, 275.

¹⁷ *Ibidem*, 272-276.

¹⁸ Wil Arts en Henk Flap, ‘De organisatie van de bezetting: ter inleiding’, *Mens en maatschappij* (1997) 7-15, aldaar 8.

¹⁹ Kossmann, *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden III*, 272-276.

In de afgelopen decennia is er veel aandacht geweest voor de betrokkenheid van het Nederlandse bestuursapparaat bij de uitvoering van de vele anti-Joodse maatregelen. In het recente onderzoek wordt grote nadruk gelegd op het feit dat de Nederlandse ambtenaren met name in de eerste bezettingsjaren efficiënt en gehoorzaam de anti-Joodse maatregelen hebben uitgevoerd. Maar een klein aantal ambtenaren heeft zich tegen de anti-Joodse maatregelen verzet of probeerde de uitvoering van deze maatregelen te saboteren.²⁰ In de laatste bezettingsjaren kwam er een lichte verandering in de houding van het Nederlandse bestuursapparaat. Volgens de historicus Hans Blom lijkt het erop dat het bestuursapparaat tot begin 1943 sterk met de Duitse bezetter heeft gecoöpererd.²¹ Toen in de loop van 1943 de Duitse nederlaag zich begon af te tekenen, de arbeidsinzet grootschaliger werd en het optreden van de Duitse bezetter verhardde, bleek dat de ‘accommoderende’ houding nauwelijks vol te houden was.²² De historicus Coen Hilbrink stelt in zijn werk *‘In het belang van het Nederlandse volk ...’* dat na de zomer van 1943 steeds meer lagere ambtenaren bereid waren om op kleine schaal verzet te plegen. Voor de meeste Nederlandse Joden kwamen deze individuele acties echter te laat.²³

De volgzaamheid van het Nederlandse bestuursapparaat wordt ook als één van de factoren genoemd die verklaring kunnen bieden voor het feit dat de vervolging van de Joden in Nederland zo veel slachtoffers heeft geëist. Van de ruim 140.000 Joden in Nederland overleefde zo’n 75% de bezetting niet. In vergelijking met de andere bezette landen in West-Europa is dit percentage aan de hoge kant.²⁴ Dit hoge aantal slachtoffers is opmerkelijk omdat Nederland geen sterk antisemitisme kende. In de recente geschiedschrijving van de Jodenvervolging is er veel aandacht voor deze ‘Nederlandse paradox’. Wat de opstelling van het Nederlandse bestuursapparaat betreft, beschreef Blom in een artikel uit 1987 dat deze de Duitse eisen ‘hyper-correct’ en ‘degelijk’ uitvoerde. De gehoorzame houding van de Nederlandse ambtenaren weerspiegelde de grote gezagsgetrouwheid in de Nederlandse samenleving van die tijd. Blom beschreef dat in België en Frankrijk de ambtenaren van oudsher minder eerbied en volgzzaamheid jegens het overheids gezag toonden.²⁵ Op dit punt zal verder internationaal vergelijkend onderzoek uitkomst kunnen bieden.

²⁰ Peter Tammes, ‘Utrechtse burgemeesters en de Jodenvervolging’, *Oud-Utrecht* 77 (2004) 68-73, aldaar 73.

²¹ Peter Tammes, ‘Nederlandse burgemeesters en de vervolging van Joden’ in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 69-94, aldaar 87.

²² Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, aldaar 21-23.

²³ Hilbrink, *In het belang van het Nederlandse volk...*, 78, 80.

²⁴ J.C.H. Blom, ‘De vervolging van de Joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief’, *De gids* 150 (1987) 494-507, aldaar 494, 498.

²⁵ *Ibidem*, 502.

Vanaf het einde van de jaren tachtig heeft de socioloog Cor Lammers in een reeks artikelen erop gewezen dat de Duitse bezetter bij het verwezenlijken van zijn doeleinden sterk afhankelijk van de loyale samenwerking met de Nederlandse instanties was.²⁶ Volgens Lammers moet het aantal Duitse bestuurders dat bij de uitvoering van de maatregelen betrokken was niet overschat worden. Hij schat dat maar een paar duizend Duitsers verantwoordelijk waren voor de handhaving van de openbare orde. Lammers stelt dat vooral op lokaal niveau de Nederlandse bestuurders zodoende nogal wat vrijheid van handelen hadden.²⁷ In de laatste jaren hebben een aantal historici en sociologen, waaronder Peter Romijn en Peter Tammes, onderzoek gedaan naar de rol die de burgemeesters bij de Jodenvervolging hebben gespeeld. De wijze waarop de gemeentebesturen de segregatie in het onderwijs hebben doorgevoerd is, behalve voor de stad Amsterdam, nog niet grondig onderzocht. Dit onderzoek naar de segregatie in het Amersfoortse onderwijs zou derhalve nieuw licht kunnen werpen op de wijze waarop deze maatregel werd uitgevoerd.

Leeswijzer

Dit onderzoek bestaat uit drie hoofdstukken. De eerste twee hoofdstukken bieden een breder historisch kader waarin de segregatie in het Amersfoortse onderwijs geplaatst kan worden. In hoofdstuk één zal ik eerst een beknopt beeld schetsen van de houding die het Nederlandse bestuursapparaat tijdens de eerste twee jaren van bezetting aannam. Hier zal ook beschreven worden op welke wijze de Duitse bezetter het Nederlandse bestuursapparaat onder zijn controle plaatste en de Nederlandse ambtenaren betrok bij de uitvoering van de door hem genomen maatregelen. Omdat de segregatie in het onderwijs in 1941 werd doorgevoerd, is het voor dit onderzoek niet relevant om de laatste bezettingsjaren te behandelen. Vervolgens zal een algemene beschrijving worden gegeven van de wijze waarop de segregatie in het onderwijs doorgevoerd werd. Hier zal veel aandacht worden besteed aan de rol die prof. dr. Jan van Dam, de secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (zoals het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap toen heette), bij de uitvoering van de scheiding speelde. Tot slot zal ik in dit hoofdstuk een beeld schetsen van de wijze waarop de segregatie in het onderwijs in Amsterdam werd doorgevoerd. Deze

²⁶ Guus Meerhoek, 'Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van de Joden' in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 95-116, 98.

²⁷ Cornelis J. Lammers, 'The Interorganizational Control of an Occupied Country', *Administrative Science Quarterly* 33 (1988) 438-457, aldaar 438-440, 449-450.

beschrijving vormt als het ware een context waarin latere bevindingen omtrent het scheidingsproces in Amersfoort geplaatst kunnen worden.

In hoofdstuk twee zal een beeld worden geschetst van de Jodenvervolging in Amersfoort. Hier zal eerst een beknopte geschiedenis van de Joodse gemeenschap in Amersfoort worden gegeven. Daarna volgt een beschrijving van de Jodenvervolging in Amersfoort. De eventuele invloed van de aanwezigheid van Kamp Amersfoort op de Jodenvervolging in de regio zal hier ook besproken worden. Tot slot zal aandacht worden geschonken aan de houding van de verschillende Amersfoortse burgemeesters die tijdens de bezettingstijd leiding aan het gemeentebestuur gaven.

Hoofdstuk drie begint met een uitvoerige beschrijving van de wijze waarop in Amersfoort de segregatie in het onderwijs tot stand kwam. Ik zal daarbij aandacht schenken aan de rol van de Amersfoortse gemeente in het scheidingsproces, aan de reacties van de scholen en zal beschrijven hoe de gemeente het onderwijs aan de Joodse leerlingen trachtte te organiseren. Vervolgens zal informatie worden versterkt over de Joodse lagere school die in Amersfoort werd opgericht. Tot slot zal ik aangeven op welke wijze het gemeentebestuur een vergoeding probeerde te krijgen voor de kosten die ten behoeve van het Joodse onderwijs waren gemaakt.

Dit derde hoofdstuk is een belangrijk onderdeel van deze scriptie. Voor dit hoofdstuk heb ik hoofdzakelijk gebruik gemaakt van bronnenmateriaal uit de archieven van het Archief Eemland in Amersfoort. Vooral in het archief van het Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort heb ik veel relevant materiaal voor dit onderzoek kunnen vinden. In het Nationaal Archief in Den Haag bleek in het archief van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (archief van het ministerie van Onderwijs) ook relevant bronnenmateriaal bewaard gebleven.

Dit onderzoek verliep niet altijd even succesvol. Zo is gebleken dat in het archief van de Nederlands-Israëlitische gemeente te Amersfoort bronnenmateriaal betreffende de bezettingsjaren ontbreekt. Het Archief Eemland bezit bovendien slechts één dagboek dat voor dit onderzoek relevant was. Dit is het dagboek van de Joodse slager Jules Frank. Vanaf de zomer van 1942 tot aan zijn vertrek in april 1943 schreef Frank over de ontwikkelingen die in de Joodse gemeenschap in Amersfoort plaatsvonden. Hij vermeldde in zijn dagboek tevens welke typen scholen in Amersfoort voor de Joodse leerlingen bestonden. Het Nederlands Instituut voor Oorlogsdocumentatie bleek helaas niet over dagboeken te beschikken die voor dit onderzoek relevant waren.

Deze scriptie zal worden afgesloten met een conclusie waarin een antwoord op de onderzoeksvraag zal worden gegeven. Hier zal ook worden aangegeven welke verschillen en

overeenkomsten te signaleren zijn in de wijze waarop de segregatie in het onderwijs in de gemeenten Amsterdam en Amersfoort werd doorgevoerd.

Tot slot wil ik hier nog vermelden dat de spelling in citaten niet gemoderniseerd is.

1. Ambtelijke mede werking

1.1 Het Nederlandse bestuursapparaat

Na de capitulatie van het Nederlandse leger kwam het bezette Nederland eerst kort onder Duits militair bestuur te staan. Eind mei 1940 veranderde deze situatie en kwam Nederland onder een civiel bezettingsbestuur te staan. Dit bezettingsbestuur werd geleid door de Oostenrijkse Arthur Seyss-Inquart die door Adolf Hitler tot *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* was benoemd. Als rijkscommissaris vertegenwoordigde Seyss-Inquart het hoogste regeringsgezag en kreeg zodoende alle bevoegdheden die volgens de Nederlandse wet aan de Kroon en de regering toekwamen. In het bezette gebied zouden, met uitzondering van het Duitse leger, alle werkzame autoriteiten aan hem ondergeschikt zijn.²⁸

Kort na de Duitse inval waren koningin Wilhelmina en de ministers naar Engeland gevlucht. Hierdoor werden de secretarissen-generaal de hoogste departementale ambtenaren. De Duitse bezetter besloot het Nederlandse bestuursapparaat grotendeels intact te laten. De secretarissen-generaal, die in mei 1940 besloten hadden om aan te blijven, bleven zo verantwoordelijk voor de dagelijkse leiding van de departementen.²⁹ De rijkscommissaris organiseerde een Duits bestuur van supervisie, een *Aufsichtsverwaltung*, die het Nederlandse bestuursapparaat zou gaan instrueren en controleren.³⁰ Dit bestuur werd gevormd door vier Duitse commissarissen-generaal. Dit waren: Hans Fischböck voor financiën en economie, Friedrich Wimmer voor bestuur en justitie, Hans Rauter voor openbare orde en veiligheid en Fritz Schmidt voor openbare mening en niet-economische verenigingen. Alle departementen en secretarissen-generaal werden zodoende onder de controle geplaatst van één van deze commissarissen-generaal. Naast elke commissaris der provincie werd een Duitse *Beauftragte* aangesteld. Dit waren tevens vertegenwoordigers van de rijkscommissaris.³¹ Door middel van deze constructie zou de Duitse bezetter van het Nederlandse bestuursapparaat gebruik kunnen maken voor het verwezenlijken van hun eigen doeleinden.³²

²⁸ J.H.W. Verzijl, 'De inrichting van het Duitse bestuur' in: J.J van Bolhuis e.a (red), *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd I* (Arnhem 1948) 325-331, aldaar 325-326.

²⁹ Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 31.

³⁰ Peter Romijn, 'Ambitions and Dilemmas of Local Authorities in the German-Occupied Netherlands, 1940-1945' in: Bruno de Wever, Herman Van Goethem en Nico Wouters (red.), *Local government in occupied Europe (1939-1945)* (Gent 2006) 33-66, aldaar 40.

³¹ Tammes, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van Joden', 70.

³² Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 31.

De secretarissen-generaal kregen tijdens de bezetting een geheel nieuwe rol. Vóór mei 1940 hadden deze ambtenaren uitsluitend op gezag van de desbetreffende minister gehandeld. Zij hadden een ondersteunende, adviserende en coördinerende taak gehad. Indien een secretaris-generaal als vertegenwoordiger van de desbetreffende minister optrad, bleef de minister uiteindelijk de enige eindverantwoordelijke.³³ In mei 1940 veranderde hun positie. Nu waren de secretarissen-generaal verantwoordelijk voor het dagelijkse bestuur en moesten zij als leiders van de departementen optreden. In plaats van hoofdamttenaren waren zij nu in feite ministers. Een groot verschil was echter dat de secretarissen-generaal, in tegenstelling tot de gevluchte ministers, geen verantwoording hoefden af te leggen aan het parlement. Deze werd namelijk door de Duitse bezetter ontbonden. De secretarissen-generaal moesten dus onder deze moeilijke omstandigheden geheel zelfstandig te werk gaan.³⁴

In 1937 had de toenmalige Nederlandse regering de zo geheten ‘*Aanwijzingen betreffende de houding, aan te nemen door de bestuursorganen van het Rijk, de Provinciën, Gemeenten, Waterschappen, Veenschappen en Veenpolders, alsmede door het daarbij in dienst zijnde personeel en door het personeel in dienst bij spoor- en tramwegen in geval van een vijandelijke inval*’ (hierna afgekort als de *Aanwijzingen*) opgesteld. Deze *Aanwijzingen* zouden als een soort handleiding voor alle ambtenaren moeten dienen in geval van een vijandelijke bezetting van het land.³⁵

De *Aanwijzingen* schreven voor dat ambtenaren in geval van een vijandige inval op hun post moesten blijven. Zij dienden zich te onthouden van elke vijandelijke handeling die tegen het bezettingsleger was gericht. Tijdens een bezetting waren de ambtenaren volkenrechtelijk niet verplicht om hun functie te blijven uitoefenen. Echter was het, zo stond in de *Aanwijzingen* vermeld, in het belang van de bevolking dat de ambtenaren zo goed als mogelijk hun taak bleven uitoefenen. Het nadeel dat de ambtenaren hierdoor mede het belang van de bezetter dienden, werd geringer geacht dan de problemen die voor de bevolking zouden ontstaan indien het eigen bestuursapparaat niet meer functioneerde. Als de ambtenaren opstapten, kon dit er namelijk toe leiden dat de vijand geheel naar eigen inzicht zou gaan handelen. Uit het voorgaande blijkt dat de toenmalige regering hoopte dat de Nederlandse ambtenaren tijdens een bezetting nog enige invloed op het gevoerde beleid zouden kunnen uitoefenen. Als de vijand echter meer zou profiteren van het in functie blijven van de ambtenaren dan de eigen bevolking, moesten de ambtenaren vertrekken. In de

³³ A.L. Scholtens, ‘De secretarissen-generaal’ in: J.J. van Bolhuis e.a. (red), *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd I* (Amhem 1948) 398-417, aldaar 399-400.

³⁴ Ibidem.

³⁵ Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 32.

Aanwijzingen werden echter geen duidelijke richtlijnen gegeven die de ambtenaren tot steun konden zijn bij het maken van deze afweging. Uiteindelijk diende een ambtenaar dus zelf te bepalen wanneer zijn aanblijven van groter belang was voor de bezetter dan voor de eigen bevolking.³⁶

Volgens de *Aanwijzingen* moesten de ambtenaren in ieder geval weigeren mee te werken aan werkzaamheden die de oorlogsvoering van de bezettende macht begunstigden.³⁷ De bezettende macht mocht de Nederlandse ambtenaren wel vragen een belofte af te leggen om zich te onthouden van handelingen die de belangen van de bezetter benadeelde. Een bezettende macht mocht echter geen eed van trouw verlangen. De ambtenaren dienden namelijk te allen tijde trouw te blijven aan de Nederlandse regering, wiens bevelen zij ook in geval van een bezetting moesten opvolgen.³⁸

De *Aanwijzingen* werden nadat zij in 1937 waren opgesteld als een uiterst geheim stuk behandeld. De regering heeft zich na 1937 niet meer met de kwestie beziggehouden. De *Aanwijzingen* zijn niet openbaar gemaakt en zijn nooit besproken met de verschillende ambtenaren. Sterker nog, de regering heeft zelfs niet duidelijk de opdracht gegeven dat alle ambtenaren van de inhoud op de hoogte dienden te zijn. Vermoedelijk wilde de regering verhinderen dat men zou gaan twijfelen aan de door haar gevoerde politiek van neutraliteit. Na de oorlog heeft een aantal hogere ambtenaren zelfs verklaard dat zij de *Aanwijzingen* nooit hadden ontvangen. Anderen verklaarden daarentegen dat de *Aanwijzingen* wel degelijk goed waren verspreid. Bij de ambtenaren die de *Aanwijzingen* wel ontvingen, verdwenen deze vaak in een kluis of een bureaulade. In ieder geval was de inhoud voor velen onbekend. De *Aanwijzingen* waren daarnaast op vele punten niet heel duidelijk. Tijdens de bezetting moesten de ambtenaren zodoende uiteindelijk zelf beoordelen waar de grens lag tussen hetgeen wat geoorloofd en ongeoorloofd was.³⁹

De *Aanwijzingen* schreven dus voor dat de ambtenaren tijdens een bezetting moesten proberen in functie te blijven. Dit was in het belang van de bevolking. In zijn eerste radiorede riep de minister-president in ballingschap, D.J. de Geer, de ambtenaren op gehoorzaam met de Duitse bezettingsautoriteiten mee te werken. Voor de secretarissen-generaal leek aanblijven en meewerken in de zomer van 1940 dus de enige optie. Door met de Duitse bezetter samen te werken werd de bestuurlijke continuïteit gehandhaafd en werd 'erger' (chaos, terreur, en

³⁶ L.H.N. Bosch Ridder van Rosenthal, 'De Aanwijzingen' in: J.J van Bolhuis e.a. (red), *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd I* (Arnhem 1948) 385-394, aldaar 388-389, 394.

³⁷ Ibidem, 388.

³⁸ Peter Jan Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998) 83-84.

³⁹ Hilbrink, *In het belang van het Nederlandse volk...*, 44, 50.

ineenstorting van de voedselvoorziening en de economie) voorkomen. Op dat moment werd bovendien gevreesd dat de macht en invloed van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) toe zou nemen indien men niet meewerkte. De Duitse bezetter stelde zich bovendien correct en welwillend op. Daardoor werd gehoopt dat door middel van samenwerking de secretarissen-generaal nog enige invloed op het gevoerde beleid konden uitoefenen.⁴⁰ Door hun houding gaven de secretarissen-generaal naar de lagere overheden het signaal af om ook met de Duitse bezettingsautoriteiten samen te werken.⁴¹ Zowel de secretarissen-generaal als de lokale overheden deden keer op keer beroep op de bevolking om de orde en de rust te bewaren. Tegenwerking zou alleen maar schade aanrichten en zou het Nederlandse volk in gevaar brengen.⁴²

De ambtenaren namen aanvankelijk dus, net als de rest van de bevolking, een afwachtende houding aan. Zij pasten zich aan de nieuwe situatie aan en probeerden onder de gewijzigde omstandigheden zo goed als mogelijk hun taken uit te voeren.⁴³ Het Nederlandse bestuursapparaat werd al snel door de Duitse bezetter ingeschakeld om de anti-Joodse maatregelen uit te voeren. In de zomer van 1940 werden alle Joden uit de Luchtbeschermingsdienst ontslagen. Deze maatregel markeert het begin van een lange reeks anti-Joodse maatregelen die elkaar in steeds hoger tempo op zouden volgen.⁴⁴

In oktober 1940 volgde een grote stap toen iedere ambtenaar, dus ook de leraren, de zogenoemde 'Ariërverklaring' kreeg voorgelegd. Alle ambtenaren werden verplicht om vóór eind oktober op een formulier aan te geven of hij of zij en de eventuele echtgenoot of echtgenote wel of niet Joods was. Deze maatregel had binnen het College van Secretarissen-generaal tot enige discussie geleid. De secretarissen-generaal besloten echter te gehoorzamen.⁴⁵ Uiteindelijk vulden bijna alle ambtenaren de formulieren in. Men was bang dat weigering gestraft zou worden en zag bovendien het nut van de maatregel niet in. De Duitse bezetter zou immers ook op andere manier wel kunnen achterhalen wie Joods was. Niet lang daarna, op 21 november, werd bekend gemaakt dat alle Joodse ambtenaren van hun functie waren 'ontheven'. Precies drie maanden later werd deze ontheffing omgezet in ontslag.⁴⁶

⁴⁰ Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 31.

⁴¹ Hermans en Kohnhorst, *Niet voor de school, niet voor het leven*, 76.

⁴² Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 31.

⁴³ Hondius, *Absent*, 23.

⁴⁴ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren....', 27.

⁴⁵ Hilbrink, 'In het belang van het Nederlandse volk...', 54.

⁴⁶ Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 35-36.

In oktober 1940 werd tevens verplicht gesteld dat nieuwe ambtenaren een loyaliteitsverklaring af moesten leggen. Zij moesten verklaren dat zij de verordeningen en bepalingen van de Duitse bezetter op zouden volgen en dat zij zich zouden onthouden van elke handeling die tegen de Duitsers was gericht. In eerste instantie wilde de Duitse bezetter dat alle ambtenaren binnen een bepaalde termijn een dergelijke verklaring af zouden leggen. Uiteindelijk werd deze termijn nooit vastgesteld waardoor de ambtenaren die al in functie waren de verklaring niet af hoefden te leggen. Nieuw personeel moest de verklaring echter wel tekenen.⁴⁷

De Duitse bezetter was bij de uitvoering van de door hem genomen maatregelen afhankelijk van het Nederlandse bestuursapparaat. Volgens de socioloog Cornelis Lammers moet het aantal Duitsers dat verantwoordelijk was voor de dagelijkse surveillance niet worden overschat, dit waren er hoogstens een paar duizend.⁴⁸ Het Duitse bezettingsbestuur was bovendien een complex geheel van instanties en personen die soms langs elkaar heen werkten.⁴⁹ Met name op lokaal niveau genoten de Nederlandse bestuurders, in dit geval de burgemeesters, door deze bestuursconstructie nogal wat vrijheid van handelen.⁵⁰ De burgemeesters ontvingen de Duitse bevelen veelal uit hand van de hoger geplaatste Nederlandse ambtenaren. De gemeenten werden feitelijk dus indirect door de Duitse bezettingsautoriteiten bestuurd.⁵¹ Daarbij waren de burgemeesters uiteindelijk verantwoordelijk voor de uitvoering van de vele maatregelen. De Duitse bezetter was zodoende afhankelijk van de bereidwilligheid van de burgemeester en zijn gemeentebestuur.⁵²

In de eerste jaren van de bezetting heeft het merendeel van de burgemeesters meegewerkt aan de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen. Zo hebben de burgemeesters ook op grote schaal meegewerkt aan de registratie van de Joodse inwoners. In januari 1941 werd bekend gemaakt dat alle Joden in Nederland zich bij het bevolkingsregister van hun gemeente moesten aanmelden. De burgemeesters dienden deze aanmeldingsformulieren naar de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters op te sturen.⁵³ De maatregel, die de bureaucratische grondslag voor de latere deportaties zou vormen, werd door de betrokken burgemeesters en ambtenaren van de bevolkingsregisters nauwgezet uitgevoerd.⁵⁴ Deze nauwgezetheid was kenmerkend voor de wijze waarop de ambtenaren ook de vele andere Duitse maatregelen

⁴⁷ Scholtens, 'De secretarissen-generaal', 413-414.

⁴⁸ Lammers, 'The Interorganizational Control of an Occupied Country', 438-440, 449-450.

⁴⁹ Blom, 'Exploitatie en nazificatie', 20.

⁵⁰ Lammers, 'The Interorganizational Control of an Occupied Country', 450.

⁵¹ Romijn, 'Ambitions and Dilemmas of Local Authorities', 50, 54.

⁵² Tammes, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van Joden', 71.

⁵³ Ibidem, 72.

⁵⁴ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 119.

uitvoerden. Ambtenaren waren gewend precies en ordelijk te werk te gaan. Bevelen van de regering werden door hen gehoorzaam uitgevoerd. Dit veranderde niet nadat Nederland werd bezet. Het was voor de ambtenaren moeilijk om anders te handelen dan normaal en de Duitse bevelen te negeren, niet uit te voeren of te saboteren. Hierbij speelde ook de angst voor eventuele Duitse strafmaatregelen een rol.⁵⁵ In de eerste bezettingsjaren ontsloeg Seyss-Inquart echter bij uitzondering Nederlandse ambtenaren wegens anti-Duits gedrag.⁵⁶

De rijkscommissaris probeerde in 1941 de controle op de commissarissen der provincies en de burgemeesters te vergroten door het leidersbeginsel in het bestuur van de provincies en gemeenten in te voeren. Dit besluit zou op 1 september 1941 in werking treden. De gemeenteraden en de Provinciale Staten werden als gevolg van deze maatregel ontbonden of kregen een adviserende functie. De provinciale gedeputeerden en de wethouders werden gedegraded tot medewerkers van de commissarissen der provincies en de burgemeesters. De commissarissen der provincies en de burgemeesters werden geheel verantwoordelijk voor het gevoerde beleid. De burgemeesters zouden voortaan onder direct toezicht staan van de commissarissen der provincies. De gemeenten Amsterdam, Den Haag en Rotterdam zouden echter uitsluitend onder toezicht van de secretaris-generaal van Binnenlandse zaken staan.⁵⁷

Door deze maatregel kwamen alle ‘goede’ commissarissen der provincies, provinciale gedeputeerden, burgemeesters en wethouders voor de vraag te staan of zij onder deze omstandigheden hun functie nog langer wilden uitoefenen. De maatregel had namelijk de democratische basis van de bestuursinrichting ontnomen. De rijkscommissaris maakte het voor de betrokkenen echter moeilijk om op te stappen. In de verordening was namelijk de bepaling opgenomen dat iedereen die zijn functie zou neerleggen geen wachtgeld of pensioen zou ontvangen. Maar weinig burgemeesters stapten uiteindelijk als reactie op deze maatregel op. De meesten trokken zich niet veel van de verordening aan en gingen op de oude, gebruikelijke manier door. De verordening is dus van geringe betekenis geweest. Bovendien, zo stelt De Jong, was deze maatregel eigenlijk ook niet nodig. De Duitse bevelen werden namelijk vóór het invoeren van het leidersbeginsel ook al braaf door de Nederlandse overheidsdienaren opgevolgd.⁵⁸

De bestuurders op lokaal niveau waren, zoals al vermeld, belast met de uiteindelijke uitvoer van de anti-Joodse maatregelen. Deze maatregelen namen in de loop der tijd steeds bedenkelijkere vormen aan. Sommige ambtenaren, die door de medewerking in gewetensnood

⁵⁵ Hilbrink, *In het belang van het Nederlandse volk...*, 76-77.

⁵⁶ De Jong, *Koninkrijk V*, 238.

⁵⁷ *Ibidem*, 238-239.

⁵⁸ *Ibidem*, 241, 243, 247, 249.

raakten, legden na enige tijd hun functie neer. Ondanks eventuele persoonlijke gewetensproblemen waren veel ambtenaren echter van oordeel dat het nog altijd beter was om aan te blijven.⁵⁹ Indien een ambtenaar opstapte, was namelijk de kans aanwezig dat de lege plaats werd ingenomen door een NSB'er. In de eerste bezettingsjaren was het aantal NSB'ers binnen het bestuursapparaat nog klein. In de herfst van 1941 waren nog maar vier van de tien secretarissen-generaal lid van de NSB of Duitsgezind. Seyss-Inquart was ook bij benoemingen van nieuwe commissarissen der provincies en nieuwe burgemeesters nog voorzichtig. De NSB had namelijk niet veel geschikte kandidaten.⁶⁰

De NSB probeerde door middel van spoedcursussen leden geschikt te maken voor het burgemeesterschap. Vanaf december 1941 werden er vervolgens steeds meer NSB'ers tot burgemeester benoemd. Nederland had op 10 mei 1940 ongeveer duizend gemeenten en 925 burgemeesters.⁶¹ In januari 1943 had het bezette Nederland 130 burgemeesters die lid van de NSB waren. Deze NSB-burgemeesters regeerden over 39% van de bevolking. In oktober 1943 waren er 248 NSB-burgemeesters, heersende over 45% van de bevolking. Eind juli 1944 was dit aantal gestegen tot 275. Van de Nederlandse bevolking leefde op dat moment 51,7% onder het bewind van een NSB-burgemeester.⁶² Tegen het einde van de oorlog waren er 327 NSB-burgemeesters.⁶³

De socioloog Peter Tammes heeft onderzocht of de aanstelling van een NSB-burgemeester invloed heeft gehad op de overlevingskansen van Joden. Hij trekt een interessante conclusie ten aanzien van de registratie van de Joodse inwoners. Al eerder is vermeld dat de burgemeesters in 1941 de aanmeldingsformulieren van de Joodse inwoners naar de Rijksinspectie van de Bevolkingsregisters op moesten sturen. Uit het onderzoek van Tammes blijkt dat nieuw benoemde burgemeesters echter niet sneller en nauwkeuriger de opgaven verstrekten dan burgemeesters die voor de oorlog waren benoemd. Tammes concludeert daarnaast dat de benoeming van een NSB-burgemeester en de duur van zijn bewind geen verklaring opleveren voor de verschillen in het overlevingspercentage tussen gemeenten. Tammes heeft op individueel niveau wel effecten gevonden. In een gemeente waar een NSB'er tot burgemeester werd benoemd, daalde de individuele overlevingskans voor de Joodse inwoners.⁶⁴

⁵⁹ Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 31.

⁶⁰ De Jong, *Koninkrijk V*, 237-238.

⁶¹ Romijn, 'Ambitions and Dilemmas of Local Authorities', 46.

⁶² Van der Boom, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog*, 42.

⁶³ Dick Houwaart, 'De moeilijke weg: secretarissen in bezettingstijd' in: *En bracht de schare tot kalmte: bespiegelingen over de gemeentesecretaris door de eeuwen heen* (z.p. 1997) 194-211, aldaar 201.

⁶⁴ Tammes, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van Joden', 88, 93-94.

Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat de samenwerking tussen de Duitse bezetter en het Nederlandse bestuursapparaat in mei-juni 1940 vrij gemakkelijk tot stand kwam. De Duitse bezetter stelde zich correct op en verhulde aanvankelijk zijn intenties. Op dat moment kon men daarom nog niet weten tot welke gevolgen de medewerking zou leiden.⁶⁵ De Nederlandse ambtenaren rechtvaardigden hun medewerking aan de Duitse maatregelen met het argument dat het in het belang van de bevolking was dat het Nederlandse bestuursapparaat bleef functioneren. Door mee te werken werd 'erger' voorkomen en konden de maatregelen met 'zachte hand' worden doorgevoerd. Op grote schaal verleenden de Nederlandse ambtenaren zodoende in de eerste bezettingsjaren ook hun medewerking aan de vele anti-Joodse maatregelen. Deze anti-Joodse maatregelen werden door de betrokken ambtenaren nauwgezet uitgevoerd.

Pas in de loop van 1943 waren er ambtenaren bereid om risico's te nemen en bewust fouten te maken. Zo was een klein aantal ambtenaren bereid om persoonsbewijzen beschikbaar te stellen of te bewerken. Dit kon echter alleen maar op kleine schaal gebeuren, anders zou de betrokken ambtenaar zelf gearresteerd kunnen worden.⁶⁶ In dat jaar werd via Radio Oranje en de illegale pers ook het zogenoemde *Commentaar op de Aanwijzingen* verspreid. Het *Commentaar* was in mei 1943, onder andere door L.H.N. Bosch Ridder van Rosenthal, in bezet gebied opgesteld en was door de regering in Londen overgenomen en als bindend erkend. In dit *Commentaar* werden een aantal bepalingen van de *Aanwijzingen* verder toegelicht. Doordat er brede bekendheid aan het *Commentaar* gegeven werd, kon iedereen van inhoud op de hoogte zijn.⁶⁷

In dit *Commentaar* werd duidelijk gemaakt dat de Nederlandse ambtenaren niet mee mochten werken aan de deportatie van de Joden. De *Aanwijzingen* schreven namelijk voor dat medewerking aan de deportatie van Nederlandse inwoners verboden was.⁶⁸ Het *Commentaar* verwees ook naar een bepaling uit de *Aanwijzingen* die voorschreef dat de godsdienstige overtuigingen van de Nederlandse inwoners geëerbiedigd dienden te worden.⁶⁹ Er werd echter niet duidelijk aangegeven wat er op dit punt wel en niet toegestaan was. Vele ambtenaren zullen dan ook geredeneerd hebben dat hun medewerking aan de anti-Joodse maatregelen die aan de deportatie vooraf waren gegaan niet in strijd met deze bepaling was. Pas in de laatste bezettingsjaren waren er, zoals al vermeld, meer ambtenaren bereid om op kleine schaal

⁶⁵ Peter Romijn, *'Boosaardig bestuur'. Inaugurale rede Universiteit van Amsterdam, 2002* (Amsterdam 2003) 8.

⁶⁶ J.L. Bloemhof, *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 1990) 214-215.

⁶⁷ Bosch Ridder van Rosenthal, 'De Aanwijzingen', 386, 391.

⁶⁸ Ibidem, 391.

⁶⁹ Ibidem, 387.

verzet te plegen. Voor de meeste Nederlandse Joden kwamen deze individuele acties echter veel te laat.⁷⁰

1.2 De segregatie in het onderwijs

Het bevel tot scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen was één van de vele anti-Joodse maatregelen van het jaar 1941. Als gevolg van deze maatregel werden er ongeveer tienduizend Joodse leerlingen van hun oude scholen verwijderd en van hun niet-Joodse leeftijdgenootjes gescheiden. Vanaf 1 september zouden zij les krijgen op aparte Joodse scholen.⁷¹ In de periode dat de segregatie in het onderwijs werd doorgevoerd, was prof. dr. Jan van Dam secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (hierna afgekort als departement van OWC). Dit departement was eind november 1940 ontstaan ten gevolge van een splitsing van het departement van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. Van Dam werd toen benoemd tot secretaris-generaal van het nieuwe departement van OWC. De sector Kunsten werd bij deze splitsing afgestaan aan het nieuwe departement van Volksvoorlichting en Kunsten.⁷²

Secretaris-generaal Van Dam stond bekend als een fatsoenlijke, nette man. Hij was zeer Duitsgezind, maar was geen lid van de NSB. Vanwege dit laatste feit kreeg hij van zijn ambtgenoten het voordeel van de twijfel.⁷³ Van Dam stond echter niet bekend als een standvastig figuur. De Jong omschrijft hem als een persoon die niet zozeer heel ‘fout’ was maar wel heel slap. Anderen konden daardoor grote invloed op het gevoerde beleid uitoefenen, zo stelt De Jong Van Dam liet zich door zowel ‘foute’ als ‘goede’ ambtenaren beïnvloeden. Hij deed voortdurend concessies aan de Duitsers maar krabbelde tegelijkertijd vaak terug.⁷⁴ Vanwege deze souplesse kreeg Van Dam dan ook de bijnaam ‘Piet Pudding’.⁷⁵

Het onderwijs werd door de Duitse bezetter slechts in beperkte mate aangepakt. Het Nederlandse onderwijsstelsel kende (en kent nu nog steeds) openbare en bijzondere onderwijsinstellingen. De openbare onderwijsinstellingen werden door de overheid bestuurd, de bijzondere door verenigingen of het episcopaat. De overheid had zodoende maar beperkte invloed op het bijzonder onderwijs. De Duitse bezetter vreesde dat de kerken zich hevig

⁷⁰ Hilbrink, *In het belang van het Nederlandse volk...*, 78.

⁷¹ Ribbens, *Zullen wij nog terugkeeren....*, 38.

⁷² Henk van Setten, *Opvoeding in volkse geest. Fascisme in het onderwijs 1940-1945* (Bergen 1985) 17, 27.

⁷³ De Jong, *Koninkrijk V*, 322-323.

⁷⁴ *Ibidem*, 323.

⁷⁵ Monique Marreveld, ‘Iedereen was bang dat er een verklikker in de klas zat. Onderwijs in de Tweede Wereldoorlog’, *Didaktief* 25 (1995) 29-31, aldaar 29.

zouden verzetten indien hun invloed op het bijzonder onderwijs teruggedrongen zou worden. Daarom toonde hij enige terughoudendheid in zijn pogingen het onderwijs gelijk te schakelen.⁷⁶ De bezetter toonde zich echter vastberaden om in het onderwijs contacten tussen Joodse en niet-Joodse personen te vermijden. Vanaf eind november 1940 waren de Joodse leraren, als gevolg van de ‘Ariërvierklaring’, ontslagen. In de zomer van 1941 kwam het bevel dat ook de Joodse leerlingen van hun scholen verwijderd dienden te worden. In Duitsland was de segregatie in het onderwijs al doorgevoerd.⁷⁷

Het departement van OWC viel onder toezicht van de Duitse commissaris-generaal voor binnenlands bestuur en justitie, Friedrich Wimmer. Deze gaf op 8 augustus 1941 aan secretaris-generaal Van Dam de opdracht maatregelen te treffen om de Joodse kinderen te scheiden van de niet-Joodse. Hij verlangde dat de Joodse leerlingen per 1 september van de openbare en bijzondere scholen verwijderd werden. Zij moesten in aparte scholen worden bijeengebracht waar zij uitsluitend van Joodse leraren les zouden krijgen. In Amsterdam, Den Haag en Rotterdam moesten deze Joodse scholen per 1 september van start gaan. Voor de rest van het land mocht 1 oktober als begindatum aangehouden worden. Het onderwijs aan de Joodse leerlingen mocht voorlopig uit openbare kassen worden bekostigd. Wimmer meldde dat deze kosten eventueel later terugbetaald zouden worden door een toekomstige, nog te vormen, Joodse Raad. Deze toekomstige Joodse Raad zou tevens toezicht uitoefenen op de Joodse scholen.⁷⁸

Op 16 augustus deelde secretaris-generaal Van Dam vervolgens aan de gemeentebesturen en aan de besturen van de bijzondere scholen mee dat er op korte termijn maatregelen genomen zouden worden om de schoolkinderen die ‘*van Joodschen bloede zijn of als zoodanig worden beschouwd*’ in afzonderlijke scholen bijeen te brengen. Voordat deze scheiding uit gevoerd kon worden, diende er eerst vastgesteld te worden hoeveel Joodse leerlingen er op de Nederlandse scholen zaten. Een leerling moest als Joods worden beschouwd indien hij of zij ten minste drie ‘vol-Joodse’ grootouders had. Leerlingen met twee ‘vol-Joodse’ grootouders werden indien zij een Joods godsdienstige opvoeding kregen tevens als Joods beschouwd. De scholen werden verzocht zo snel mogelijk na te gaan welke kinderen

⁷⁶ Blom, ‘Exploitatie en nazificatie’, 26.

⁷⁷ De Jong, *Koninkrijk V*, 525.

⁷⁸ Bericht van de commissaris-generaal voor binnenlands bestuur en justitie, F. Wimmer, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming (hierna afgekort als departement van OWC), 8 augustus 1941, Nationaal Archief (NA) Den Haag, Archief Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet 1940-1945 (MvOW), toegangsnummer 2.14.37, nr. 352. Op het moment dat commissaris-generaal Wimmer deze opdracht gaf, beperkte het werkterrein van de in februari 1941 opgerichte Joodse Raad zich tot Amsterdam. Pas in oktober 1941 werd het werkterrein van de Joodse Raad, in opdracht van de Duitse bezetter, uitgebreid tot heel Nederland.

onder deze bepalingen vielen. De scholen dienden vervolgens aan het departement van OWC een opgave van het aantal Joodse leerlingen dat de school bezocht in te zenden. De scholen dienden aan de gemeente de gegevens (de namen, geboortedata en adressen) van deze leerlingen toe te sturen. Indien een school geen Joodse leerlingen had, diende zij dat tevens bij het departement en het betreffende gemeentebestuur te melden.⁷⁹

De gemeentebesturen moesten erop toezien dat de scholen snel de gevraagde gegevens opstuurden. De gemeentebesturen moesten vervolgens controleren of de gegevens die de scholen aan hen hadden verstrekt overeenkwamen met de gegevens van de kinderen van Joodse afkomst waarover de gemeente zelf beschikte. Nadat de gemeente deze gegevens had gecontroleerd, diende zij met spoed het departement te berichten over haar bevindingen. Het departement zou intussen, aan de hand van de toegezonden opgaven van de scholen, onderzoeken op welke wijze in verschillende gemeenten of groepen gemeenten er voorzien zou kunnen worden in afzonderlijk onderwijs voor Joodse leerlingen.⁸⁰

Op 25 augustus ging er een nieuwe circulaire van Van Dam aan de gemeentebesturen uit. Dit maal schreef hij dat hij de opdracht had gekregen er voor te zorgen dat met ingang van 1 september de Joodse leerlingen verwijderd werden van de scholen die ook door niet-Joodse leerlingen werden bezocht. Voor de stad Amsterdam werd de datum naar 1 oktober verschoven. De gemeentebesturen moesten alle openbare en bijzondere scholen hiervan op de hoogte stellen en moesten erop toezien dat de scholen deze order uitvoerden. De secretaris-generaal wilde van de gemeentebesturen zo snel mogelijk de opgaven van het aantal Joodse leerlingen in hun gemeenten ontvangen. Hij wilde namelijk zo snel mogelijk aanwijzingen kunnen geven over de manier waarop het onderwijs aan de Joodse kinderen georganiseerd diende te worden. Het doel was ervoor te zorgen dat de Joodse kinderen, wellicht in een andere plaats als hun woonplaats, hun onderwijs konden blijven volgen. Het streven van de secretaris-generaal was de Joodse scholen zo spoedig mogelijk op te laten richten, de Joodse kinderen mochten niet langer dan vier weken thuis zitten.⁸¹

Niet veel later, op 9 september, schreef de secretaris-generaal opnieuw de gemeentebesturen aan. In deze brief gaf hij enkele richtlijnen betreffende de oprichting van de Joodse scholen. Indien in een gemeente meer dan vijftig Joodse leerlingen op de lagere scholen waren geteld, moest het gemeentebestuur zo snel mogelijk beginnen met de

⁷⁹ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeente- en schoolbesturen, 16 augustus 1941, Archief Eemland (AE) Amersfoort, Archief Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, 1811-1945 (ScqG), toegangsnummer 0002.01, nr. 5827.

⁸⁰ Ibidem.

⁸¹ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 25 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

voorbereiding van een afzonderlijke lagere school voor deze leerlingen. Dit gold overigens ook voor de gemeenten die tezamen met enkele randgemeenten dit aantal bereikten. Tegenstrijdig met het voorgaande schreef Van Dam dat de gemeentebesturen ook konden wachten totdat hij, na ontvangst van de opgaven, contact met de burgemeester opnam om deze te vertellen dat zijn gemeente in aanmerking kwam voor de stichting van een Joodse school. De secretaris-generaal zou in dat geval ook enkele aanwijzingen geven. Wat de andere onderwijsvormen betreft, stelde Van Dam voor dat indien het aantal leerlingen voldoende was voor de oprichting van een afzonderlijke Joodse school hij zijn medewerking hieraan zou verlenen. Van Dam zou ook voorstellen aan de gemeenten doen indien verschillende vormen van voorgezet en middelbaar onderwijs binnen de gemeente in één school konden worden samengebracht. Het vinden van geschikte leerkrachten zou, zo meldde Van Dam, voor veel gemeenten een probleem vormen. De gemeenten konden bij hun voorbereidingen contact opnemen met de Coördinatie-Commissie voor de Joodsche belangen te Den Haag. Deze commissie bezat de gegevens van beschikbare leerkrachten.⁸²

Op grond van de naar hem toegezonden opgaven maakte de secretaris-generaal pas eind oktober bekend welke gemeenten in aanmerking kwamen voor de stichting van één of meerdere Joodse scholen voor lager onderwijs. De besturen van deze gemeenten, 32 in totaal, werden op 28 oktober door Van Dam aangeschreven. Deze gemeentebesturen dienden, indien dit nog niet was geschied, zo snel mogelijk de stichting van een Joodse lagere school (of scholen) tot stand te brengen. In deze brief ontvingen zij enkele voorschriften waaraan zij zich dienden te houden bij de oprichting van de scholen. Van Dam schreef dat aan hem bekend was gemaakt dat de Duitse bezetter geen enkele uitzondering op de maatregel zou toestaan. Dit betekende ook dat de Duitse bezetter het niet zou toestaan dat een Joodse school werd ondergebracht in een schoolgebouw waar al een niet-Joodse school in gehuisvest was. Over het karakter dat de Joodse scholen zouden krijgen schreef hij het volgende:

‘De door mij ontworpen regeling gaat aanvankelijk uit van het standpunt, dat deze scholen uiteindelijk onder het bestuur zullen staan en onderhouden zullen worden door den in te stellen Joodschen raad en als zoodanig dus zullen moeten worden beschouwd als ongesubsidieerde inrichtingen van bijzonder onderwijs. Het komt mij voor, dat ook al zal aanvankelijk de financiering uit de openbare kassen plaats hebben, reeds thans dit karakter aan de Joodsche scholen moet worden toegekend.

⁸² Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

*Voorhands kunnen echter de kosten van inrichting en instandhouding van schoolgebouwen, van aanschaffing van leermiddelen, alsmede van de salarissen der leerkrachten bij wijze van voorschot door de gemeenten worden uitbetaald. Gebouwen, schoolmeubelen, leer- en hulpmiddelen kunnen ook in bruikleen worden verstrekt (...) Omtrent de wijze, waarop deze voorschotten later aan de gemeenten zullen worden vergoed, hoop ik U nog nader te berichten.*⁸³

Uit het voorgaande blijkt dat de Joodse scholen ondanks dat zij als ‘ongesubsidieerde inrichtingen van bijzonder onderwijs’ dienden te worden beschouwd in wezen openbaar waren. De gemeenten waren immers verantwoordelijk voor de organisatie en financiering van het Joodse onderwijs. In de circulaire werd ook vermeld dat het heffen van schoolgeld voor de Joodse scholen achterwege kon blijven. Bovendien werd het volgen van Joods godsdienstonderwijs niet verplicht gesteld. Van Dam meldde tenslotte nog dat de benoeming van Joodse leerkrachten in overleg met de Centrale Commissie voor het Joodsche Onderwijs (die onderdeel van de Joodse Raad was) diende te gebeuren. Hij gaf de gemeentebesturen het advies de Joodse leerkrachten een tijdelijke aanstelling te geven.⁸⁴

De betrokken gemeenten gingen vervolgens, in samenwerking met de inspecteurs van het onderwijs en de Centrale Commissie voor het Joodsche Onderwijs, aan de slag. De grote gemeenten ondervonden in het algemeen de minste problemen bij het vormen van de Joodse scholen voor gewoon lager onderwijs. In de kleinere provinciesteden die aangewezen waren voor de stichting van een Joodse school was het vaak veel moeilijker om beschikbare leerkrachten en leslokalen te vinden. In deze provinciesteden werden de Joodse scholen veelal ook door Joodse leerlingen uit de omgeving bezocht. Deze leerlingen konden echter een dergelijke streekschool alleen bezoeken indien zij de plaats gemakkelijk konden bereiken. Op het platteland kwam het zodoende ook vaak voor dat Joodse kinderen door de maatregel niet meer naar school toe konden.⁸⁵

In totaal waren er maar zestien gemeenten in aanmerking gekomen voor de stichting van Joodse ulo scholen (of klassen).⁸⁶ Op vele plaatsen in Nederland konden Joodse leerlingen die een ulo hadden bezocht hun opleiding dus niet vervolgen. Dit gold ook voor vele Joodse leerlingen die een nijverheidsschool, een lyceum of een hbs hadden bezocht. Voor deze typen

⁸³ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 28 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Presser, *Ondergang I*, 137-139.

⁸⁶ Brief van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de secretaris-generaal van het departement van Financiën, 21 november 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 352.

onderwijs waren er vaak te weinig Joodse leerlingen voor de stichting van een afzonderlijke school. De segregatie werd niet in het hoger onderwijs doorgevoerd. Voor het buiten gewoon lager onderwijs (voor kinderen met een beperking) werd ook een uitzondering gemaakt, hier mochten Joodse leerlingen de niet-Joodse scholen blijven bezoeken.⁸⁷

De historica Hondius biedt in haar werk *Absent* een goed overzicht van de aantallen Joodse leerlingen die in het schooljaar 1941-1942 de Joodse scholen hebben bezocht. Haar overzicht heeft betrekking op de leerlingen die de Joodse lagere scholen, de Joodse ulo's, de Joodse hbs'en en de Joodse lycea hebben bezocht. Er zijn helaas geen goede tellingen bewaard gebleven van de leerlingenaantallen van de Joodse nijverheidsscholen. De Joodse lagere scholen werden in dat schooljaar door ongeveer 9024 leerlingen bezocht. Van dit aantal gingen er 5300 leerlingen naar een Joodse lagere school in Amsterdam. De Joodse ulo scholen werden in dat schooljaar door 1550 leerlingen bezocht, daarvan gingen er 690 naar een school in Amsterdam. In totaal bezochten 1887 leerlingen een Joodse hbs of een Joods lyceum, 950 van hen bezochten een dergelijke school in Amsterdam. Deze aantallen werden aan het eind van het voorjaar van 1942 op deze Joodse scholen geteld. Nadat in de zomer van 1942 de deportaties waren begonnen, liepen de scholen steeds verder leeg.⁸⁸

Uit het voorgaande blijkt dat de segregatie in het onderwijs zonder directe Duitse bemoeienis is doorgevoerd. De opdracht kwam weliswaar van Duitse zijde, maar de uitvoer was in handen van het departement van OWC en de gemeenten. De gemeentebesturen moesten er uiteindelijk op toezien dat de maatregel in hun gemeente werd uitgevoerd. De gemeentebesturen legden zich bij de situatie neer en voerden de aan hun gegeven opdracht uit. Zij hebben zich dus niet tegen de segregatie verzet. Op een enkele uitzondering na hebben de openbare scholen, die door de gemeenten bestuurd werden, zich ook niet tegen de maatregel verzet.⁸⁹

Dit gold niet voor het (christelijk) bijzonder onderwijs. De bijzondere scholen hadden, zoals al eerder is vermeld, hun eigen besturen. Vanuit katholieke en protestantse kringen rees er verzet tegen de segregatie. De Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs, twee overkoepelende protestantse organisaties, stuurden nog voor 1 september een bericht aan de protestants-christelijke schoolbesturen waarin werd gevraagd niet aan de segregatie mee te werken.⁹⁰ De aartsbisschop van Utrecht, J. de Jong, schreef namens het Nederlandse episcopaat op 11 september een brief aan Van Dam waarin hij zijn

⁸⁷ Presser, *Ondergang* I, 137-139.

⁸⁸ Hondius, *Absent*, 52.

⁸⁹ De Jong, *Koninkrijk V*, 527-528.

⁹⁰ Ibidem.

bezwaar tegen de maatregel uitte. Hij kon namelijk niet toestaan dat de katholieke schoolbesturen katholiek gedoopte kinderen van Joodse afkomst van de scholen zouden verwijderen of deze in de toekomst niet meer zouden toelaten. Deze kinderen hadden immers recht op een christelijke opvoeding.⁹¹ Aartsbisschop De Jong schreef twee dagen later de katholieke schoolbesturen aan. Hij droeg de scholen op niet aan de maatregel mee te werken. Dit bericht kwam echter te laat, een deel van de katholieke scholen had namelijk de brief van hun gemeente al beantwoord.⁹²

Het protest uit de christelijke kringen richtte zich, zoals ook uit de brief van aartsbisschop De Jong blijkt, niet tegen de segregatie in het algemeen maar tegen het feit dat de christelijke scholen gedoopte kinderen van Joodse afkomst moesten weigeren. Het aantal christelijk gedoopte kinderen van Joodse afkomst was echter maar heel klein. Volgens historicus De Jong waren dit er zo ongeveer tweehonderd.⁹³ Het verzet was dus in hoofdzaak symbolisch en zodoende moet er dus niet al te veel waarde aan worden gehecht.

Rijkscommissaris Seyss-Inquart werd van het verzet op de hoogte gesteld. Tijdens een bespreking op 13 september, waar ook Wimmer bij aanwezig was, besloot hij echter dat er niets tegen het episcopaat, de Schoolraad en de Vereniging voor Christelijk Volksonderwijs ondernomen zou worden. In plaats daarvan zou aan de Joodse Raad worden duidelijk gemaakt dat de verantwoordelijkheid voor de verwijdering van de Joodse kinderen bij hun ouders lag.⁹⁴ De gemeentebesturen en de besturen van de bijzondere scholen werden, door middel van een circulaire van secretaris-generaal Van Dam, begin november hiervan op de hoogte gesteld.⁹⁵ De Duitse bezetter dreigde dat indien de Joodse ouders hun kinderen naar niet-Joodse scholen bleven sturen er maatregelen tegen henzelf en hun kinderen genomen zouden worden. Volgens De Jong had deze aanpak het gewenste succes. Het kleine aantal ouders die tot dan toe nog had geweigerd hun kinderen van de niet-Joodse scholen te laten verwijderen, legde zich bij de situatie neer.⁹⁶ Bij het doorvoeren van de segregatie werd de verantwoordelijkheid dus steeds verder doorgegeven en afgeschoven: van het departement van OWC naar de gemeente, van de gemeente naar de school en van de school naar de ouders

⁹¹ Brief van de aartsbisschop van Utrecht, J. de Jong, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 11 september 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 350.

⁹² De Jong, *Koninkrijk V*, 527-528.

⁹³ *Ibidem*.

⁹⁴ *Ibidem*.

⁹⁵ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeente- en schoolbesturen, 1 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

⁹⁶ De Jong, *Koninkrijk V*, 527-528.

van Joodse leerlingen. In het werk van Hondius komt naar voren dat het hierdoor voor de betrokken instanties makkelijk was om zich niet verantwoordelijk te voelen.⁹⁷

De twee grote Joodse organisaties, de Joodse Raad en de Joodse Coördinatie Commissie, schikten zich ook in de scheiding. De Joodse Coördinatie Commissie, die in december 1940 vanuit de grote Joodse kerkgenootschappen was opgericht, tekende op 12 september 1941 nog wel protest tegen de segregatie aan. Zij liet in een brief aan secretaris-generaal Van Dam weten dat zij de segregatie in het onderwijs onwettig achtte: de maatregel was in strijd met de Nederlandse wetten. Het protest was echter aan de late kant en bovendien had de commissie een week eerder haar plaatselijke vertegenwoordigers al opgedragen hun medewerking te verlenen aan de oprichting van de nieuwe Joodse scholen.⁹⁸ De Joodse Raad legde zich ook bij de situatie neer. De Joodse Raad was niet door de maatregel verrast. In zijn werk *Ondergang* beschrijft Presser namelijk dat de Joodse Raad al voordat op 25 augustus de segregatie in onderwijs werd afgekondigd goed op de hoogte was van de voorbereidingen die in Amsterdam getroffen waren.⁹⁹

De beide Joodse organisaties probeerden oplossingen te vinden voor de problemen die door de maatregel waren ontstaan. In het najaar van 1941 werd de Joodse Coördinatie Commissie echter door de bezetter verboden.¹⁰⁰ De Centrale Commissie voor het Joodsche Onderwijs werd vervolgens aangewezen als contactorgaan voor de gemeenten die Joodse scholen moesten stichten. De gemeentebesturen konden zich tot deze commissie wenden indien zij tegen moeilijkheden, zoals het vinden van geschikte Joodse leerkrachten, aanliepen. De commissie probeerde ervoor te zorgen dat alle Joodse leerlingen gepast onderwijs zouden krijgen.¹⁰¹ In het najaar van 1942 kregen de gemeentebesturen het bericht dat per 1 september 1942 de Joodse scholen waren overgedragen aan de Joodse Raad. Daarmee werden de Joodse scholen volledig buiten het Nederlandse onderwijsbestel geplaatst.¹⁰²

1.3 De segregatie in het onderwijs in de stad Amsterdam

In de vorige paragraaf heb ik een algemene beschrijving gegeven van hoe de segregatie in het onderwijs werd doorgevoerd. In de inleiding heb ik al aangegeven dat de wijze waarop de

⁹⁷ Hondius, *Absent*, 46-47.

⁹⁸ *Ibidem*, 61-62.

⁹⁹ Presser, *Ondergang I*, 137.

¹⁰⁰ Hondius, *Absent*, 63.

¹⁰¹ *Ibidem*, *Absent*, 60.

¹⁰² Van Setten, *Opvoeding in volkse geest*, 25.

scheiding in het Amsterdamse onderwijs werd uitgevoerd tot nu toe het best onderzocht is. In *Ondergang* verwijst Presser in de paragraaf over de segregatie in het onderwijs een aantal keer naar bepaalde omstandigheden in Amsterdam. Veel gedetailleerder is Hondius in haar werk *Absent*. Zij heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de segregatie in het Amsterdamse onderwijs. Aan de hand van haar werk en enkele archiefstukken zal ik hier een beschrijving geven van hoe de scheiding in Amsterdam werd uitgevoerd.

Opvallend is dat in Amsterdam in de eerste helft van 1941 al enkele tellingen van Joodse leerlingen plaatsvonden. In zekere zin vonden er hier dus al voorbereidingen plaats voordat het besluit tot segregatie werd afgekondigd. Een eerste schatting van het aantal Joodse leerlingen op de Amsterdamse scholen werd in februari 1941 gemaakt. Het is niet duidelijk wie hiertoe opdracht gegeven had. Deze telling werd uitgevoerd door de chef van het Centraal Bureau van de Amsterdamse gemeentelijke statistiek. Deze ambtenaar ging bij deze telling af op de namen van de leerlingen en hun ouders. Hij telde in totaal 6588 Joodse leerlingen. Ruim de helft van dit aantal telde hij op scholen in de twee ‘Joodsche buurten’, de Jodenbuurt in de binnenstad en de Transvaalbuurt. Het plan was om de uitkomsten van deze telling te vergelijken met de resultaten van de in januari afgekondigde registratieplicht voor Joden.¹⁰³

Half april deed zich opnieuw iets opmerkelijks voor. De Amsterdamse gemeentesecretaris J.F. Franken begon toen voorbereidingen te treffen om de Joodse kinderen in Amsterdam te concentreren op bepaalde scholen. De Duitse autoriteiten hadden hem, waarschijnlijk in een persoonlijk gesprek, opdracht hiertoe gegeven. Onduidelijk is van wie deze opdracht precies kwam. Franken stelde vervolgens in samenwerking met departement van OWC een plan op. Voor Franken was er op dat moment nog veel onduidelijk. Eind april vroeg hij secretaris-generaal Van Dam om opheldering betreffende een aantal zaken. Hij wilde weten op welk tijdstip de maatregel tot concentratie uitgevoerd moest worden en op welke onderwijsvormen de maatregel betrekking zou hebben. Daarnaast verzocht hij of de secretaris-generaal wilde hielderen welke leerlingen als Joods beschouwd dienden te worden. Franken schreef aan Van Dam dat hij ten aanzien van het gewoon lager onderwijs en het uitgebreid lager onderwijs mogelijkheden zag om de Joodse leerlingen te concentreren. Ten aanzien van de andere onderwijsvormen voorzag Franken moeilijkheden. Franken stelde uiteindelijk aan Van Dam voor de maatregel te beperken tot de twee buurten die voor het merendeel door Joden werden bewoond. Alle Joodse kinderen zouden, zo stelde Franken voor, naar een school moeten gaan

¹⁰³ Hondius, *Absent*, 30.

die in één van deze twee buurten stond. De niet-Joodse leerlingen die scholen in deze buurten bezochten, moesten elders naar school gaan.¹⁰⁴

Al snel bleek dat de Duitse bezetter de Joodse leerlingen niet alleen wilde concentreren, hij wilde ze ook scheiden van de niet-Joodse leerlingen. Begin juni maakte de Duitse bezetter bekend dat het Joden niet langer was toegestaan om in zee of in zwembaden en overdekte badinrichtingen te baden. Vanwege dit verbod mochten de Joodse leerlingen voortaan niet meer deelnemen aan het schoolzwemmen. Van Dam schreef op 17 juni een brief om de gemeentebesturen hiervan op de hoogte te stellen.¹⁰⁵ Gemeentesecretaris Franken schreef dezelfde maand nog de hoofden van de openbare scholen in Amsterdam aan met het verzoek zich aan dit voorschrift te houden. In de zomervakantie van 1941 waren alle zwembaden in Amsterdam gesloten voor Joodse kinderen.¹⁰⁶

In juli vonden in Amsterdam opnieuw tellingen van Joodse leerlingen plaats. De gemeente droeg de schoolhoofden op de Joodse leerlingen te tellen en het aantal door te geven aan het Centraal Bureau Inschrijving van Leerlingen. Een leerling diende als Joods te worden beschouwd indien hij of zij tenminste drie ‘vol-Joodse’ grootouders had. Voor leerlingen met twee ‘vol-Joodse’ grootouders werd de godsdienstige opvoeding bepalend. Indien deze kinderen een Joods godsdienstige opvoeding kregen, werden zij tevens als Joods beschouwd. De leerlingenaantallen van oktober 1940 vormden de basis voor de tellingen in juli. Met de hand werd het aantal geschatte Joodse leerlingen erbij geschreven. In totaal werden er 6822 Joodse leerlingen in Amsterdam geteld waarvan 5141 op lagere scholen. De leerlingenaantallen van de Amsterdamse nijverheidsscholen ontbreken echter bij deze tellingen. Eind juli deed het bureau verslag aan de directeur van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam. In dit rapport werd ook een voorstel gedaan over de herverdeling van scholen en klassen. Hieruit blijkt dat er op dat moment dus al rekening mee gehouden werd dat de Joodse kinderen binnenkort hun scholen moesten verlaten. Zowel *Beaufragte* Böhmcker (de vertegenwoordiger van rijkscommissaris Seyss-Inquart in de stad Amsterdam) als secretaris-generaal Van Dam werden op de hoogte gebracht van de resultaten van deze tellingen.¹⁰⁷

Zoals in de vorige paragraaf is vermeld, gaf Van Dam half augustus de gemeentebesturen de opdracht om vast te stellen hoeveel Joodse leerlingen de scholen in hun gemeente

¹⁰⁴ Ibidem, 30-31.

¹⁰⁵ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan de gemeentebesturen, 17 juni 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 346.

¹⁰⁶ Hondius, *Absent*, 34, 297.

¹⁰⁷ Ibidem, 36-37.

bezochten. In Amsterdam werden de scholen op 18 augustus op de hoogte van deze maatregel gebracht. In dezelfde maand deelde de gemeente Amsterdam de nieuwe Joodse scholen in. Al snel bleek echter dat het niet mogelijk was om de Joodse scholen in Amsterdam per 1 september te laten beginnen. De Amsterdamse burgemeester E.J. Voûte, die wegens zijn Duitsgezinde houding de bijnaam de 'Foute' kreeg, verzocht daarom om uitstel. Eind augustus ontving het gemeentebestuur het bericht dat Wimmer bereid was voor Amsterdam de datum naar 1 oktober te verschuiven.¹⁰⁸

De Joodse leerlingen werden vervolgens opnieuw geteld. De afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam schreef alle scholen aan met het verzoek om de gegevens te verstrekken van de Joodse leerlingen. De meeste scholen werkten aan dit verzoek mee.¹⁰⁹ Omdat voor Amsterdam de datum naar 1 oktober verschoven was, schreven burgemeester Voûte en gemeentesecretaris Franken de schoolbesturen op 22 september aan met het verzoek de Joodse leerlingen te verwijderen. De bijzondere scholen moesten bovendien een verklaring insturen waarin stond dat de school sinds 1 oktober niet meer door Joodse leerlingen werd bezocht en dat in de toekomst Joodse kinderen ook niet meer toegelaten zouden worden. In Amsterdam maakte een deel van de bijzondere scholen bezwaar tegen de segregatie. Zoals in de vorige paragraaf is beschreven, richtte dit protest zich tegen het feit dat christelijk gedoopte kinderen van Joodse afkomst niet meer tot de scholen toegelaten mochten worden. Hondius geeft echter aan dat er ook veel christelijke scholen in Amsterdam waren die wel opgaven van Joodse leerlingen inleverden. Uit haar onderzoek blijkt ook dat geen enkele openbare school geweigerd heeft aan de maatregel mee te werken.¹¹⁰

Burgemeester Voûte schreef op 18 oktober een uitgebreide brief aan Van Dam waarin hij verslag deed van de bezwaren die hij van een aantal bijzondere scholen had ontvangen. De Joodse scholen waren op dat moment al begonnen. Hij legde in deze brief uit waarom hij wilde dat de bijzondere scholen in zijn gemeente de hierboven beschreven verklaring af zouden leggen. Van Dam had immers, in zijn circulaire van 25 augustus, de gemeentebesturen opdracht gegeven erop toe te zien dat de scholen de order tot scheiding uitvoerden. Door middel van deze verklaring kon Voûte controleren of de bijzondere scholen de order hadden uitgevoerd. Een aantal bijzondere scholen had echter de brief van Voûte niet beantwoord of had aangegeven de verklaring niet af te willen leggen. Een aantal van de scholen die

¹⁰⁸ Ibidem, 40-41.

¹⁰⁹ Ibidem, 41.

¹¹⁰ Ibidem, 43-46.

weigerden mee te werken had hun bezwaar toegelicht. Daaruit bleek opnieuw dat deze scholen bezwaar hadden tegen het uitsluiten van gedoopte kinderen van Joodse afkomst.¹¹¹

Burgemeester Voûte vroeg vervolgens aan Van Dam hoe hij deze kwestie moest afhandelen. Omdat de bijzondere scholen hun eigen besturen hadden, kon het gemeentebestuur de scholen niet dwingen de opdracht uit te voeren. Het gemeentebestuur zou in ieder geval de bijzondere scholen die nog niet gereageerd hadden of bezwaar hadden aangetekend nogmaals verzoeken de verklaring in te sturen. Burgemeester Voûte had tevens een lijst, van twee pagina's lang, van de bijzondere scholen waarvan nog geen verklaring was ontvangen aan de brief toegevoegd.¹¹² Van Dam antwoordde op deze brief dat ook elders in Nederland scholen geweigerd hadden de scheiding uit te voeren. Hij gaf aan Voûte het advies om aan de schoolbesturen duidelijk te maken dat de verantwoordelijkheid voor het verwijderen van de Joodse leerlingen niet bij de scholen maar bij de ouders van deze kinderen lag.¹¹³ In de vorige paragraaf is gebleken dat de zaak hiermee was afgedaan. De scholen die medewerking hadden geweigerd, werden niet gestraft. Hondius heeft bovendien geen aanwijzingen kunnen vinden dat de scholen die medewerking hadden geweigerd hun protest hebben doorgezet.¹¹⁴

Het feit dat in Amsterdam van de bijzondere scholen een verklaring werd gevraagd, is een opmerkelijk gegeven. Van Dam had inderdaad aan de gemeentebesturen de opdracht gegeven toezicht te houden. Hij had echter niet vermeld op welke wijze de gemeentebesturen erop moesten toezien dat de scholen de scheiding uitvoerden. Uit de brief van Voûte blijkt dat het eisen van een verklaring een eigen initiatief was.¹¹⁵ Ook opvallend is dat de gemeente Amsterdam brieven aan de ouders van de Joodse leerlingen heeft gestuurd. In zijn circulaire van 16 en 25 augustus had Van Dam geen opdracht hiertoe gegeven. Ook dit was een eigen initiatief van het Amsterdamse gemeentebestuur. In deze brieven werden de ouders op de hoogte gebracht van de scheiding. De ouders van Joodse kinderen die een openbare school bezochten, ontvingen in augustus een dergelijke brief. Op 11 september werd een brief aan de ouders van Joodse kinderen op de bijzondere scholen gestuurd.¹¹⁶

De scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen had in Amsterdam tot gevolg dat vele duizenden schoolkinderen na de zomervakantie naar een andere school moesten. De Joodse

¹¹¹ Brief van de burgemeester van Amsterdam, E.J. Voûte, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 18 oktober 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 350.

¹¹² Ibidem.

¹¹³ Brief van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan E.J. Voûte, burgemeester van Amsterdam, 27 oktober 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 350.

¹¹⁴ Hondius, *Absent*, 48.

¹¹⁵ Brief van Van Dam aan Voûte, 27 oktober 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 350.

¹¹⁶ Hondius, *Absent*, 40-41.

kinderen werden overgeplaatst naar schoolgebouwen die tot Joodse scholen waren gemaakt. Niet-Joodse kinderen die scholen in deze gebouwen hadden bezocht, dienden naar een andere school te gaan. Om deze grootscheepse verhuizing in goede banen te leiden, stelde de gemeente Amsterdam een verhuisplan op. Hierdoor was alles binnen enkele weken geregeld. Op 12 september werd door het gemeentebestuur besloten 24 openbare Joodse scholen op te richten. Uiteindelijk zou hier nog één Joodse school bijkomen omdat één lagere school zich gesplitst had. Amsterdam had ook enkele bijzondere Joodse scholen die al vóór de bezetting door Joodse gemeenten waren opgericht, deze beleven gewoon bestaan.¹¹⁷

In Amsterdam hebben ongeveer 6940 Joodse leerlingen les gehad op de Joodse lagere en middelbare scholen. Daarnaast waren er nog verschillende Joodse nijverheidsscholen, maar daar zijn geen betrouwbare tellingen van bewaard gebleven. Er waren ook ouders die hun kinderen niet naar de Joodse scholen stuurden maar ze liever thuishielden. Hondius vermeldt dat er ook nog enkele ‘huiskamerschooltjes’ waren. In kleine groepjes kregen leerlingen hier, natuurlijk wel uitsluitend van Joodse leraren, les. Dit soort schooltjes werden vaak op eigen initiatief opgezet. Hondius vermoedt dat de groep die uiteindelijk voor dit soort alternatieven koos, klein was. Het overgrote deel van de Joodse leerlingen ging naar de nieuwe Joodse scholen.¹¹⁸

Uit het onderzoek van Hondius blijkt dat de segregatie in het onderwijs in Amsterdam binnen enkele weken doorgevoerd werd. De afdeling Onderwijs van de gemeente Amsterdam voerde, nadat de landelijke verordening afgekondigd werd, deze scheiding geheel zelfstandig uit. Van directe Duitse bemoeienis was geen sprake. De scheiding kwam niet alleen vrij snel, maar ook gemakkelijk tot stand. Een dergelijke scheidingsoperatie had de gemeente echter nog nooit eerder georganiseerd. Wel is uit het voorgaande gebleken dat er in de eerste helft van 1941 al tellingen van Joodse leerlingen hadden plaatsgevonden en er al plannen werden gemaakt om deze leerlingen te concentreren. De gemeente Amsterdam was zodoende in zekere zin al op de scheiding voorbereid. Dit verklaart waarom de scheiding in Amsterdam zonder grote problemen kon worden uitgevoerd. Het overgrote deel van de scholen deed wat er gevraagd werd. Een klein aantal bijzondere scholen protesteerde weliswaar tegen de maatregel, maar het lijkt erop dat uiteindelijk alle scholen zich bij de situatie hebben neergelegd. De gemeente Amsterdam was zelf erg tevreden over efficiënte wijze waarop zij de scheiding had uitgevoerd.¹¹⁹

¹¹⁷ Ibidem, 49-51, 53, 261.

¹¹⁸ Ibidem, 52, 66.

¹¹⁹ Hondius, *Absent*, 14, 16, 48, 52, 59.

In de vorige paragraaf is vermeld dat de in augustus 1941 afgekondigde maatregel tot scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen niet voor het hoger onderwijs gold. Begin 1941 had Van Dam in een vertrouwelijk bericht aan de universiteiten bekend gemaakt dat er een numerus fixus voor Joodse studenten op komst was. Joodse studenten die al in geschreven waren, mochten hun studie afmaken. Er konden echter geen Joodse eerstejaars worden ingeschreven. De Joodse studenten die hun studie wilden voortzetten moesten vóór 1 april toestemming aan Van Dam vragen. Ongeveer zestig procent van de groep die een verzoek tot inschrijving had ingediend, 399 Joodse studenten in totaal, werd uiteindelijk toegelaten. De Duitse bezetter wilde deze Joodse studenten zoveel mogelijk aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, zoals de Universiteit van Amsterdam toen heette, concentreren. Uiteindelijk werden 213 Joodse studenten in september opnieuw tot de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam toegelaten.¹²⁰ Burgemeester Voûte verzette zich echter tegen het plan om alle Joodse studenten naar de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam over te brengen. Dit gebeurde uiteindelijk ook niet.¹²¹

Beaufragte Böhmcker onderzocht vervolgens, in opdracht van de rijkscommissaris, in oktober 1941 of het mogelijk was de Joodse en de niet-Joodse studenten van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam te scheiden. Böhmcker deed eerst navraag bij Voûte. Die bracht vervolgens rector magnificus Bernard Brouwer op de hoogte. De rector magnificus schreef eind november aan Voûte dat het volgens hem onmogelijk was een scheiding tussen Joodse en niet-Joodse studenten te bewerkstelligen. Voûte, die nauwe contacten met Brouwer had, steunde de rector magnificus in zijn weigering. Begin december bracht Voûte *Beaufragte* Böhmcker op de hoogte van het antwoord van Brouwer. Böhmcker legde zich bij de situatie neer. De Joodse studenten werden niet van de niet-Joodse studenten gescheiden. In september 1942 werden uiteindelijk alle Joodse studenten uitgesloten van hoger onderwijs.¹²²

¹²⁰ Knegtmans, *Een kwetsbaar centrum van de geest*, 109, 130-131.

¹²¹ Hondius, *Absent*, 53-54.

¹²² *Ibidem*, *Absent*, 53-58.

2. Amersfoort: van royale stad naar verboden verklaard gebied

2.1 Joods Amersfoort

De eerste Joden vestigden zich in Amersfoort nadat het stadsbestuur in 1655 had besloten om Joden tot de stad toe te laten. Voor een kleine provinciestad was dit relatief vroeg. Veel Nederlandse steden boden namelijk toentertijd nog veel weerstand tegen de komst van Joden.¹²³ In het nabije Utrecht was het zelfs tot en met de achttiende eeuw vrijwel onmogelijk voor Joden om zich hier te vestigen.¹²⁴ Amersfoort vormde zodoende een uitzondering. In de literatuur wordt Amersfoort dan ook beschreven als een zeer tolerante en royale stad jegens Joden. Dit niet alleen omdat zij al vroeg Joden toeliet maar ook omdat het stadsbestuur zich welwillend opstelde en zich weinig met hen bemoeide. De Joden konden hier dus een rustig bestaan leiden waarbij hun de ruimte werd gegeven om hun geloof te beoefenen.¹²⁵ Deze status als royale stad werd in het werk *Geschiedenis der Joden in Nederland*, dat in 1940 verscheen, door de schrijvers H. Brugmans en A. Frank in de volgende mooie woorden benadrukt: ‘*Nergens buiten Holland hebben de Hoogduitse Joden in de republiek schitterender staat gevoerd dan in de Stichtse Eemveste.*’¹²⁶

Over de eerste Joden die zich in Amersfoort vestigden is zeer weinig bekend. Behalve enkele namen weet men ook dat ze in de textiel- en tabaksindustrie actief waren. Wat de tabaksindustrie betreft, kan niet onvermeld blijven dat deze van groot belang was geweest voor de ontwikkeling van de Joodse gemeenschap in Amersfoort. In de tabaksindustrie waren namelijk veel Joden actief. Omdat de tabaksnijverheid voor de stad belangrijk was, liet het stadsbestuur de teelt en handel van tabak volledig vrij. Mede hierdoor kon de tabaksindustrie zich in de zeventiende eeuw enorm uitbreiden. De tabaksteelt en -handel lagen, net als de andere agrarische sectoren en de daaraan verbonden handel, buiten de invloed van de gilden. Omdat de gilden over het algemeen niet voor Joden toegankelijk waren, en zij toentertijd ook niet in overheidsfuncties benoemd mochten worden, was de bloeiende tabaksindustrie dus erg aantrekkelijk voor Joden. Tot in het midden van de achttiende eeuw was de tabaksindustrie

¹²³ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 33.

¹²⁴ C. van Dam, *Jodenvervolgning in de stad Utrecht. De Joodse Gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950. Stichtse Historische Reeks X* ([Zutphen] 1985) 23.

¹²⁵ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 33.

¹²⁶ *Ibidem*, 20.

van grote economische betekenis voor de regio. Het is niet verrassend dat juist in deze eeuw de stad ook royaler werd met het verlenen van het burgerrecht aan Joden.¹²⁷

In 1726 kreeg de Joodse gemeente van het stadsbestuur toestemming voor de bouw van een synagoge. Deze synagoge, gelegen aan de Drieringensteeg, werd in 1727 in gebruik genomen. Tijdens de eerste dienst waren ook de stadsbestuurders en hun vrouwen aanwezig. In de achttiende en negentiende eeuw bleef de Joodse gemeenschap in Amersfoort groeien. In 1860 telde Amersfoort 446 Joodse inwoners. De Joodse gemeenschap was klein en hecht, iedereen kende elkaar. De Amersfoortse Joden woonden bijna allemaal in en rond de binnenstad. Zij waren vaak kleine middenstanders en velen hadden hetzelfde beroep. Omdat er veel onderling getrouwd werd, was men vaak ook familie van elkaar.¹²⁸

Anders dan Amsterdam kende Amersfoort geen grote groep arme Joodse arbeiders. De Joden hier waren, zoals al is vermeld, hoofdzakelijk kleine middenstanders.¹²⁹ Velen van hen waren winkeliers en handelaren.¹³⁰ De meeste Joodse winkels en zaken waren in en rond de Langestraat (het centrum) gevestigd en waren klein tot middengroot. Naast winkeliers waren er in Amersfoort relatief veel Joodse marktkooplui, de marktkramen in Amersfoort waren hoofdzakelijk bemand door Joodse kooplui. Tenslotte waren er de kleine handelaren en venters die allerlei waar verhandelden.¹³¹

Het Joodse gemeenschapsleven in de jaren dertig wordt feitelijk gekenmerkt door twee zaken. Het was enerzijds een periode waarin er sprake was van een actief Joods verenigingsleven. Anderzijds kreeg ook Amersfoort te maken kregen met Duitse Joden die nazi-Duitsland ontvlucht waren, met alle moeilijkheden van dien. Ik zal hier eerst ingaan op verschillende Joodse verenigingen die in deze jaren actief waren. De Joodse culturele vereniging Toungeles Wesimgo (Nut en Genoegen) was in deze jaren het meest bekend. Zij organiseerde feestavonden, toneelvoorstellingen, lezingen en voordrachten. Bijna ieder Joods gezin in Amersfoort was lid van deze vereniging. Deze vereniging heeft tot 1941 bestaan, toen werd zij door de Duitse bezetter verboden. Bijzonder is dat deze vereniging voor de Joodse soldaten die in kader van de mobilisatie in 1939 in en rondom de garnizoenstad Amersfoort gelegerd werden een militair tehuis stichtte. Hier konden de manschappen terecht voor ontspanning en kosjere maaltijden. De vereniging zorgde er ook voor dat de Joodse

¹²⁷ Ibidem 24-27, 34-35, 38.

¹²⁸ Ibidem, 44-46, 81, 107.

¹²⁹ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 104.

¹³⁰ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren....', 11-12.

¹³¹ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 104-105.

soldaten in contact kwamen met Amersfoortse Joden. Soldaten werden dan ook door verscheidene Joodse gezinnen thuis uitgenodigd.¹³²

In Amersfoort waren er tevens een aantal zionistische verenigingen, waaronder een bijzonder actieve afdeling van de Nederlandse Zionisten Bond. Naast lezingen en bijeenkomsten verzorgde deze vereniging ook cursussen voor het leren van modern Hebreeuws.¹³³ Voor Joodse vrouwen was er een afdeling van de zionistische Joodsche Vrouwenvereniging voor praktisch Palestinawerk Eben Haezer. In Amersfoort verschenen er in de tweede helft van de jaren dertig twee zionistische tijdschriften: *De Vrouw en de Opbouw* en *Magen David*. Al met al kan gezegd worden dat er binnen de Joodse gemeenschap in Amersfoort zeker interesse voor het zionisme was.¹³⁴

Ondanks dat de Amersfoortse Joden dus eigen verenigingen en activiteiten hadden, wil dit niet zeggen dat zij niet in de Amersfoortse samenleving geïntegreerd waren. Dat er eigen Joodse verenigingen bestonden was niet vreemd. In de verzuilde maatschappij die toen in Nederland bestond, had immers iedere levensovertuiging haar eigen verenigingen en organisaties. In het dagelijks leven stond dit contacten met andersdenkenden niet in de weg.¹³⁵ Natuurlijk bestonden er wel vooroordelen jegens de Joden. Er was echter geen sprake van een sterk antisemitisme in Amersfoort. J.L. Bloemhof, auteur van het werk *Amersfoort '40-'45*, ontkent zelfs dat er in Amersfoort enig vooroorlogs antisemitisme heeft bestaan.¹³⁶

In de jaren dertig vestigden een aantal Duitse Joden die nazi-Duitsland waren ontvlucht zich in Amersfoort.¹³⁷ In Amersfoort ontstonden, ook vanuit niet-Joodse kring, verschillende initiatieven om de Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland op enig manier te helpen. In de periode 1933-1935 waren er ongeveer 23 Duitse Joden rechtstreeks vanuit Duitsland in Amersfoort terecht gekomen. In de jaren 1936 en 1937 was er een lichte daling in het aantal Duitse Joden dat zich in Amersfoort vestigde. Na de gewelduitbarstingen tegen de Joden tijdens de zogenaamde *Reichskristallnacht*, op 9 november 1938, steeg het aantal Duitse vluchtelingen weer. Op 21 november 1938 verscheen er in de lokale krant een oproep aan de Amersfoortse bevolking om de Duitse vluchtelingen bij te staan. Hierin werd niet specifiek genoemd dat het om Joden ging. Naast de Amersfoortse burgemeester, J.C. graaf van Randwijck, en zijn wethouders hadden ook de voorgangers van verschillende

¹³² Ibidem, 111-113.

¹³³ Ibidem, 114.

¹³⁴ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren....', 16.

¹³⁵ Ibidem.

¹³⁶ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 185.

¹³⁷ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 111.

kerkgenootschappen in de stad dit bericht ondertekend. Tot 1940 vestigden zich nog eens 46 Joodse vluchtelingen in de stad.¹³⁸

In 1932 kwam er in Amersfoort een plaatselijke afdeling van de NSB. In de eerste helft van de jaren dertig had deze partij zeker wel enige aantrekkingskracht. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1935 kreeg de NSB 8,8% van de Amersfoortse stemmen. Dit percentage lag zelfs hoger dan het landelijke gemiddelde. In 1937 liep bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer dit percentage terug naar 4,2%. Deze daling is hoogstwaarschijnlijk het gevolg van de sterke radicalisering en het groeiende antisemitische karakter van de partij. Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1939 was het percentage gedaald naar 3,5%.¹³⁹

In 1939 waren er tevens gemeenteraadsverkiezingen in Amersfoort. De NSB deed aan deze verkiezingen niet mee. De winnaar van deze verkiezingen was de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) die met 5521 stemmen de grootste partij werd. De drie grote christelijke partijen: de Rooms-Katholieke Staatspartij (RKSP), de Christelijk-Historische Unie (CHU) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP), behaalden tezamen twee keer zo veel stemmen als de sociaal-democraten. De twee liberale partijen kwamen op ongeveer 3000 stemmen uit. Uit deze laatste vooroorlogse verkiezingsuitslag blijkt dus dat het merendeel van de Amersfoorters politiek gematigd was.¹⁴⁰

Over de verdeling van de Amersfoortse bevolking naar kerkelijke gezindte zijn ook enkele gegevens bekend. Toen de Tweede Wereldoorlog in 1939 uitbrak, had Amersfoort ongeveer 49.000 inwoners. Ruim veertig procent van hen was protestants (de meeste van hen waren Nederlands-hervormd of gereformeerd). Ongeveer eenderde van de Amersfoorters was rooms-katholiek. Een klein aantal Amersfoorters, ongeveer 17%, had een andere geloofsovertuiging of was niet bij een kerkgenootschap aangesloten. De Joden vormden in deze volkstelling van 1939 één procent van de Amersfoortse bevolking.¹⁴¹ Deze verdeling komt min of meer overeen met het landelijke beeld. In het merendeel van de Nederlandse gemeenten was het percentage Joodse inwoners hooguit één procent. Het percentage Joodse inwoners was in Amersfoort hoger dan het gemiddelde van de gehele provincie Utrecht, dat op minder dan een half procent lag. Geen enkele Utrechtse gemeente kwam boven de één procent uit.¹⁴²

¹³⁸ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren....', 20, 22-24.

¹³⁹ Ibidem, 12-13.

¹⁴⁰ Ibidem, 13.

¹⁴¹ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 12.

¹⁴² Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren....', 10.

2.2 De Jodenvervolging in Amersfoort

Vanwege de strategische ligging van de stad Amersfoort werden de inwoners kort na de Duitse inval geëvacueerd. Enkele dagen na de capitulatie van het Nederlandse leger keerde de Amersfoortse bevolking naar de stad terug. Ondanks dat men van tevoren had gevreesd dat de stad een gevechtsterrein zou worden, was deze gespaard gebleven en viel de uiteindelijke materiële schade mee.¹⁴³ Een aantal Nederlandse Joden had na de Duitse inval zelfmoord gepleegd. Onder hen was één Amersfoortse Jood, die zich op 14 mei 1940 van het leven had beroofd.¹⁴⁴ De Amersfoortse bevolking pakte snel het dagelijks leven weer op. De in Amersfoort aanwezige Duitse militairen gedroegen zich in deze tijd doorgaans erg correct. Er deden zich volgens de politierapporten weinig anti-Joodse incidenten voor. Echter probeerde de NSB in deze vroege periode van de bezetting al wel de Amersfoortse Joden op verschillende wijze te intimideren.¹⁴⁵

De Jodenvervolging verliep in Amersfoort net als in andere plaatsen in Nederland. Ook hier begon deze met het ontslag van de Joden uit de luchtbeschermingsdienst.¹⁴⁶ De eerste Joden die zich in Amersfoort moesten aanmelden voor registratie waren de zogenaamde ‘niet-arische vreemdelingen’, oftewel de niet-Nederlandse Joden. Zij moesten zich in de zomer van 1940 bij de politie aanmelden.¹⁴⁷ In januari 1941 kwam het bevel dat alle Joden zich dienden te registreren. Bekend is dat op 1 oktober 1941 de gemeente Amersfoort in totaal 731 personen van geheel of gedeeltelijk Joodse bloede telde. Door de vele anti-Joodse maatregelen werden de Amersfoortse Joden steeds meer van hun niet-Joodse stadsgenoten afgezonderd.¹⁴⁸

De Joden van buitenlandse afkomst waren de eerste Joden die uit Amersfoort vertrokken. De Duitse bezetter had namelijk besloten de niet-Nederlandse Joden van af begin 1942 naar Westerbork over te brengen. Waarschijnlijk werden in Amersfoort als gevolg van dit besluit acht niet-Nederlandse Joden opgepakt en naar Amsterdam gebracht. Van hen vertrok de Joodse Joseph Adamski, die samen met zijn zoon in Amersfoort was opgepakt, met één van de eerste transporten vanuit Westerbork naar Auschwitz.¹⁴⁹

¹⁴³ Ibidem, 26-27.

¹⁴⁴ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 116.

¹⁴⁵ Ribbens, ‘*Zullen wij nog terugkeeren....*’, 27, 30.

¹⁴⁶ Ibidem, 27.

¹⁴⁷ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 185.

¹⁴⁸ Ribbens, ‘*Zullen wij nog terugkeeren....*’, 31, 40.

¹⁴⁹ Ibidem, 49-51.

Op 16 augustus 1942 kwam het vreselijke bericht dat het merendeel van de Amersfoortse Joden de stad moest verlaten. Henri van Raalte, de voorzitter van de Joodse gemeente en tevens de plaatselijke vertegenwoordiger van de Joodse Raad, vertelde de mensen die zich in en rondom de synagoge hadden verzameld dat ze weg moesten. Deze dag begon de 56-jarige Joodse slager Jules Frank in een schrift de gebeurtenissen in de Joodse gemeenschap bij te houden. Dit deed hij tot op de dag van zijn eigen vertrek in april 1943. Toen gaf hij zijn dagboek af aan zijn buurman J. van Schooneveld die het na de oorlog aan de Joodse gemeente heeft overhandigd.¹⁵⁰ Als zeer religieus man en voorzitter van de Joodse begrafenisvereniging was hij van veel gebeurtenissen binnen de Joodse gemeenschap op de hoogte. Zijn dagboek vormt dan ook een belangrijke bron die veel inzicht verschaft over hoe de Joden uiteindelijk, op een klein aantal onderduikers na, uit Amersfoort verdwenen.¹⁵¹ Over de bijeenkomst van 16 augustus 1942 schreef Frank dat het bericht hard aankwam en dat er onder de aanwezigen een paniekstemming heerste. Ondanks dat waren er velen die zich: *‘toch heel flink hielden, om het lot tot hetwelk hun trof te kunnen dragen, de geest hetwelk het Joodsche volk steeds bij rampen kenmerkt.’*¹⁵²

In twee groepen werd het grootse deel van de Joodse inwoners van Amersfoort gedwongen de stad te verlaten. De meeste Amersfoortse Joden gaven gehoor aan de oproepen, slechts weinigen doken onder. De eerste groep, bestaande uit Amersfoortse Joden tussen zestien en veertig jaar, vertrok op 18 augustus 1942 naar Westerbork. Vanuit Westerbork werden zij verder naar het oosten gedeporteerd, waar velen van hen zouden overlijden. De Amersfoortse politie escorteerde deze eerste groep op de weg naar het station van Amersfoort. Vele stadgenoten stonden hiernaar te kijken, waarbij volgens Frank menigeen de tranen niet kon bedwingen.¹⁵³

Drie dagen later, op vrijdag 21 augustus, vertrok de tweede groep. In het kader van het besluit van begin 1942 om alle Nederlandse Joden in Amsterdam te concentreren, werden zij gedwongen naar de hoofdstad te verhuizen. Ook aan deze gedwongen verhuizing gaf de politie haar medewerking. De weinige bagage die meegenomen mocht worden werd die dag door vier vrachtwagens opgehaald en naar het station gebracht. Na controle van de woning werd deze door de politie vergrendeld en dienden de bewoners hun huis te verlaten. Met twee speciaal ingezette treinen vertrokken die dag ongeveer 200 Joden naar Amsterdam. Ook bij

¹⁵⁰ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 130, 134-135.

¹⁵¹ Ribbens, *‘Zullen wij nog terugkeeren....’*, 54.

¹⁵² Dagboek van Jules Frank, ‘Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort door J. Frank van 16 Augustus 1942 tot...’, AE, Dagboekencollectie, nr. D 1996, 1.

¹⁵³ Ribbens, *‘Zullen wij nog terugkeeren....’*, 51-52, 89-90, 146.

dit vertrek toonden de niet-Joodse Amersfoorters volgens Frank medelijden met hun Joodse stadsgenoten. Vanuit Amsterdam kwam deze groep Amersfoortse Joden na enige tijd alsnog in Westerbork terecht. Het duurde niet lang voordat de Duitse bezetter zich ontfermde over de bezittingen die de weggestuurde Joden gedwongen hadden moeten achterlaten. In december 1942 werd gestart met het leeghalen van de woningen.¹⁵⁴

Het precieze aantal Joden dat in augustus 1942 in de stad achterbleef, is niet bekend. Volgens Simon van Adelberg, auteur van het werk *De Joden van Amersfoort*, waren dit er ongeveer 120. Na augustus 1942 werden er tevens nog enkele kinderen geboren. Onder de overgeblevenen waren onder andere de leden van de Joodse Raad met hun gezinnen, de voorganger J. van Dam en zijn vrouw, enkele personen voor het begrafeniswezen (waaronder Frank en diens vrouw), de koster A. Härtz en zijn vrouw en de Joodse tandarts S.D. Polak. Naast hen waren er nog andere overgeblevenen, die willekeurig gekozen lijken te zijn. Onder hen waren oudere mensen, alleenstaanden, enkele jonge gezinnen en gezinnen met zieken.¹⁵⁵ De gemengd gehuwden in Amersfoort, bijna veertig Joden in totaal, mochten tevens blijven. Zij moesten zich in oktober 1942 wel laten registreren.¹⁵⁶

De spanning onder de in Amersfoort achtergebleven Joden nam in loop der tijd steeds verder toe. Regelmatig werden er hele gezinnen door de politie opgehaald. Een klein aantal van de overgeblevenen dook alsnog onder. Begin februari 1943 schreef Frank in zijn dagboek dat er nog maar weinig Joden in Amersfoort waren. De sfeer werd beduidend grimmiger. Op 12 februari werd de uit Duitsland afkomstige Joodse Erich Gebalje door enkele mannen in elkaar geslagen. Aan het einde van de maand werd bovendien het interieur van de synagoge voor een groot deel gesloopt. De hiervoor verantwoordelijke aannemer handelde in opdracht van het gemeentebestuur. De laatste sjoeldienst vond op 10 april 1943 plaats.¹⁵⁷

Op 13 april 1943 vaardigde de Duitse bezetter het bevel uit dat per 23 april alle Joden de provincies Utrecht, Noord- en Zuid-Holland verlaten moesten hebben. Alleen in Amsterdam mochten vanaf dat moment nog Joden wonen. Dit bevel gold overigens niet voor gemengd gehuwde Joden en voor plaatselijke vertegenwoordigers van de Joodse Raad. De vrijstellingen voor de Amersfoortse vertegenwoordigers van de Joodse Raad werden echter merendeels ingetrokken. Iedere Jood die na 23 april nog zonder toestemming in de stad verbleef, zou worden gearresteerd. Met deze maatregel verdwenen dus, op de gemengd gehuwden na, alle Joden uit de stad. Op 22 april werden de in Amersfoort overgebleven Joden

¹⁵⁴ Ibidem, 49, 51-54, 73-74, 147.

¹⁵⁵ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 132.

¹⁵⁶ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren....', 55-57.

¹⁵⁷ Ibidem, 57-61.

naar kamp Vught gebracht. Vanuit dit kamp zouden zij op verschillende momenten naar Westerbork worden gedeporteerd.¹⁵⁸

Sommige Amersfoortse Joden waren echter al eerder in april naar Amsterdam vertrokken. Zij hadden hiertoe een oproep ontvangen. Onder deze groep bevond zich ook Jules Frank die op 15 april Amersfoort verliet.¹⁵⁹ In zijn laatste dagboek aantekeningen onderschreef Frank nogmaals het medeleven dat de niet-Joodse Amersfoorters hadden getoond:

‘Alvorens wij tot slot besluiten, willen wij nog enkele woorden hier schrijven, het medeleven van de Amersfoortsche Burgerij is van dien aard, dat mijn bescheiden pen niet in staat is, dit neer te schrijven, hun houding is mij te machtig om dit onder woorden weer te geven.’¹⁶⁰

De groep die in april 1943 naar Amsterdam vertrok, kwam (soms via kamp Vught) tevens uiteindelijk in Westerbork terecht. Vanuit Westerbork werden zij naar de Duitse vernietigingskampen in het oosten gedeporteerd. De meeste gedeporteerde Amersfoorters kwamen in Auschwitz en Sobibor terecht waar zij middels vergassing om het leven werden gebracht. Frank en zijn vrouw werden op 14 mei 1943 in Sobibor om het leven gebracht.¹⁶¹ In de herfst van 1943 was het overgrote deel van de gedeporteerde Amersfoortse Joden niet meer in leven.¹⁶²

Na 23 april 1943 waren de enige Joden die nog officieel in de stad mochten verblijven de gemengd gehuwden en hun kinderen. Naast hen waren er nog de Joden die in de stad waren ondergedoken. Ondanks dat de gemengd gehuwde Joden in Amersfoort mochten blijven, was hun verblijf allerminst zeker. De Duitse bezetter voerde namelijk geen consistent beleid ten aanzien van deze groep Joden. Zo werd bijvoorbeeld een aantal van de gemengd gehuwden in Amersfoort uiteindelijk toch gearresteerd. In het voorjaar van 1943 werden er voorbereidingen getroffen de gemengd gehuwde Joden te laten steriliseren. In het begin van 1944 werden Joodse mannen met een niet-Joodse partner opgeroepen voor een tewerkstelling in Nederland.¹⁶³

De leegstaande synagoge werd door twee leveranciers aan Kamp Amersfoort als opslagplaats gebruikt. De Luchtbeschermingsdienst maakte gebruik van een naastgelegen

¹⁵⁸ Ibidem, 61.

¹⁵⁹ Ibidem, 61.

¹⁶⁰ Ibidem, 154.

¹⁶¹ Ibidem, 62, 69.

¹⁶² Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 144.

¹⁶³ Ribbens, *‘Zullen wij nog terugkeeren....’*, 61-62, 69-71.

gebouw dat tevens de Joodse gemeente had toebehoord. De woningen van de gedeporteerde Amersfoortse Joden werden leeggehaald en opnieuw in gebruik genomen. Een aantal panden werd in gebruik genomen door de Duitse bezetter. De meeste panden werden echter aan belangstellenden, die het blijkbaar geen probleem vonden deze woningen in te nemen, verkocht.¹⁶⁴

Na de bevrijding konden de meer dan tweehonderd ondergedoken Joden zich weer vrij in Amersfoort begeven. Vergeleken met andere Nederlandse plaatsen was het percentage Joden dat de bezetting had overleefd relatief groot.¹⁶⁵ Van de in 1941 geregistreerde 632 'vol-Joodse' Amersfoorters overleefden er ongeveer 353 de bezetting niet. Dit komt neer op een sterftepercentage van ongeveer 55%.¹⁶⁶ Dit is lager dan het landelijke percentage van ongeveer 75%. Het is echter hoger dan het gemiddelde sterftepercentage voor de relatieve veilige provincie Utrecht. Uit het onderzoek van Marnix Croes blijkt namelijk dat ongeveer 50% van de Joden in de provincie Utrecht de bezetting niet overleefde.¹⁶⁷

De overlevingskansen van de Joden in Amersfoort werden beïnvloed door een aantal factoren. Belangrijke negatieve factoren waren: de efficiëntie van het Duitse bezettingsapparaat, de doorgaans welwillende houding van de Nederlandse bestuursorganen, het optreden van de NSB-burgemeester J.G.L. Harloff en de eveneens nationaal-socialistische politiekorpschef Jacob Breugem, het ontbreken van goed georganiseerde hulp van de illegaliteit toen de meeste Joden in 1942 nog in de stad waren en de over het algemeen gezagsgetrouwe opstelling van de plaatselijke Joodse Raad en de Joodse burgers.¹⁶⁸ Het hebben van een vrijstelling van deportatie, een zogenaamde sper, had merkwaardig genoeg in Amersfoort juist ook een negatief effect.¹⁶⁹ Wat de niet-Joodse Amersfoorters betreft, kunnen de volgende negatieve factoren worden genoemd die hulp aan de Joden in de weg kunnen hebben gestaan: angst voor bestraffing, de over het algemeen gezagsgetrouwe opstelling, een zekere onverschilligheid, onwetendheid over het uiteindelijke noodlot van de Joden en onzekerheid over het oorlogsverloop en het eigen bestaan.¹⁷⁰

De volgende factoren hebben daarentegen een positief effect op de overlevingskansen gehad: de nabijheid van de Veluwe (waar vele schuilplaatsen gevonden konden worden), het bestaan van goede verbindingen die het gemakkelijk maakten onderduikers naar de plaats van

¹⁶⁴ Ibidem, 73.

¹⁶⁵ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 194.

¹⁶⁶ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren....', 124.

¹⁶⁷ Marnix Croes, 'De Jodenvervolging in Utrecht' in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 39-68, aldaar 40-41.

¹⁶⁸ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren....', 60-61, 124-126.

¹⁶⁹ Croes, 'De Jodenvervolging in Utrecht', 47, 49.

¹⁷⁰ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeren....', 124-126.

bestemming te brengen, het ontbreken van een groot arm Joods proletariaat in Amersfoort (dat over het algemeen niet de geldelijke middelen bezat om onder te duiken), het ontbreken van een sterk antisemitisme en mogelijk ook de afwezigheid van een plaatselijke vestiging van de *Sicherheitspolizei*.¹⁷¹

2.3 ‘Nur keine Milde gegen die Juden’

Tijdens de bezetting wemelde het in de garnizoensstad Amersfoort van de Duitse legereenheden. Steeds meer Duitse eenheden en instanties vestigden zich in de stad. Er was zodoende sprake van een duidelijke aanwezigheid van de Duitse bezetter in en rond Amersfoort, waardoor het voor de Joden en andere vervolgte personen dus ook een relatief gevaarlijke stad was. Naast de vele Duitse soldaten openbaarde de sterke Duitse aanwezigheid in de regio zich nog op een andere wijze: door het bestaan van een Duits concentratiekamp, Kamp Amersfoort.¹⁷²

Voor de bezetting was op het terrein waar Kamp Amersfoort werd opgericht een eenheid van het Nederlandse leger gevestigd. In het voorjaar van 1941 begon de Duitse bezetter dit kamp uit te breiden en in te richten als een ‘*Schutzhaftlager*’. In dit kamp kon het steeds groeiende aantal gevangenen van het nazi-bewind opgesloten worden zodat de reguliere gevangnissen en huizen van bewaring ontlast zouden worden. De bevelhebber van de *Sicherheitsdienst* (SD) in Nederland, Wilhelm Harster, was eindverantwoordelijke voor het kamp. Feitelijk was Kamp Amersfoort dus een strafkamp en een gevangenis van de SD. Het kamp viel zodoende niet onder het centrale bureau waar alle officiële Duitse concentratiekampen onder vielen. De officiële naam van Kamp Amersfoort luidde: *Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort* (PDA). Met woord *Polizeiliches* werd aangeduid dat de leiding bij de Duitse politie lag. Door middel van de term *Durchgangslager* wordt duidelijk dat Kamp Amersfoort een doorgangskamp was. Het merendeel van de gevangenen werd vanuit dit kamp naar een andere bestemming (een ander concentratiekamp of een werkplaats) vervoerd. Verantwoordelijk voor het functioneren van het kamp was de bijna geheel uit Duitsers bestaande kamp-SS (leden van de *Schutzstaffel*), die de gevangenen wreed behandelde.¹⁷³

¹⁷¹ Ibidem, 125.

¹⁷² Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 77-80.

¹⁷³ Geraldien von Frijtag Drabbe Künzel, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam 2003) 30-32, 35-36, 41.

In de periode van 18 augustus 1941, toen het kamp geopend werd, tot 19 april 1945 hebben er in Kamp Amersfoort ruim 35.000 mensen gevangen gezeten. De omstandigheden in het kamp waren vreselijk: de gevangen kregen onvoldoende te eten, het werk was veelal erg zwaar en mishandeling vond voortdurend plaats.¹⁷⁴ Geschat wordt dat er tenminste 217 gevangenen zijn gestorven vanwege de slechte behandeling in het kamp. Een vergelijkbaar aantal werd in de omgeving van het kamp gefusilleerd.¹⁷⁵ Zoals al vermeld is, werd de meerderheid van de gevangenen na verloop van tijd naar een andere bestemming gebracht. Van de overige gevangenen, die dus niet op transport werden gezet, werden er ongeveer 9000 na enkele maanden gevangenschap vrijgelaten.¹⁷⁶ Onder deze vrijgelatenen bevonden zich overigens nauwelijks Joodse gevangenen.¹⁷⁷ Slechts een enkele gevangene slaagde er in uit het kamp te vluchten.¹⁷⁸

De geschiedenis van Kamp Amersfoort valt in twee perioden uiteen: de eerste loopt van augustus 1941 (opening) tot januari - maart 1943 (tussentijdse sluiting), de tweede vanaf het voorjaar 1943 (heropening) tot aan de bevrijding.¹⁷⁹ In de tussentijdse periode dat Kamp Amersfoort gesloten was, werd het kamp uitgebreid. Hierdoor werd het mogelijk meer gevangenen op te nemen. Mannen die gearresteerd waren omdat zij geprobeerd hadden de Arbeidsinzet (de gedwongen tewerkstelling in Duitsland) te ontduiken, vormden in de tweede periode de meerderheid van de gevangenenpopulatie. Kamp Amersfoort werd het punt waar de gearresteerde weigeraars van de Arbeidsinzet verzameld werden om vervolgens, na enige tijd gevangenschap, op transport naar Duitsland te worden gezet.¹⁸⁰

De gevangenenpopulatie van Kamp Amersfoort was een bont geheel. Zij kwamen uit alle hoeken van het land en hun achtergronden alsook de reden en de duur van hun opsluiting verschilden. In het gevangenkamp zaten communisten, Jehovagetuigen, Joden, verzetsstrijders, woonwagenbewoners, zwarthandelaren, illegale werkers, priesters en predikanten die tegen maatregelen van de bezetter geprotesteerd hadden of deze hadden tegen gewerkt, gijzelaars (personen die waren opgepakt als vorm van straf voor een verzetsdaad in de regio waarin zij woonden), 'contractbrekers' (personen die werk in Duitsland eerst hadden geaccepteerd maar later hadden geweigerd), weigeraars van de

¹⁷⁴ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren....', 75-76.

¹⁷⁵ Von Frijtag, *Kamp Amersfoort*, omslag.

¹⁷⁶ Bezoekersgids Kamp Amersfoort, Website Kamp Amersfoort (www.kampamersfoort.nl/zacbzi.html), informatie verkregen op 31 oktober 2010.

¹⁷⁷ Ribbens, 'Zullen wij nog terugkeeren....', 75.

¹⁷⁸ H. Dijkstra (red.), *Concentratiekampen. Systeem en de praktijk in Nederland* (Bussum 1970) 101.

¹⁷⁹ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 147.

¹⁸⁰ Von Frijtag, *Kamp Amersfoort*, 128, 158, 161.

Arbeidsinzet en een aantal krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie.¹⁸¹ Hoewel door het werk, het weinige eten en de bestraffingen het kampleven voor bijna alle gevangenen zwaar was, hadden twee categorieën gevangenen het bijzonder slecht: de Sovjetkrijgsgevangenen en de Joden.¹⁸²

De krijgsgevangenen uit de Sovjet-Unie hebben allen hun gevangenschap in Kamp Amersfoort niet overleefd. Eind september 1941 waren zij, 101 man in totaal, naar het station van Amersfoort gebracht. De Sovjetkrijgsgevangenen waren door de slechte omstandigheden waarin zij waren vervoerd bij aankomst al erg verzwakt. Eén van hen overleed zelfs op het perron. De Sovjetgevangenen moesten, net als vele andere aangekomen gevangenen, de afstand tussen het station van Amersfoort en het kamp lopend afleggen. Naar verluidt zouden hun Duitse begeleiders daarbij opzettelijk voor een lange route hebben gekozen, zodat de Amersfoorters de komst van deze ‘*Untermenschen*’ niet zou ontgaan. Dit ‘rode gevaar’ moest de Amersfoortse bevolking dus afschrikken. Volgens de auteur Bloemhof reageerden de Amersfoorters die naar de tocht stonden te kijken inderdaad met afschuw, maar deze richtte zich echter tegen de Duitsers. Door alle ontberingen in het kamp verzwakten de Sovjetgevangenen snel. Uiteindelijk bezweken er 23 van hen en waren de overige 77 niet meer in staat om te werken. Op 9 april 1942 werden deze 77 Sovjetgevangenen door de kamp-SS gefusilleerd.¹⁸³

De Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort waren opgepakt omdat zij één van de vele anti-Joodse verordeningen overtreden hadden. Naarmate het aantal anti-Joodse maatregelen groeide, nam ook het aantal Joodse gevangenen in het kamp steeds verder toe. Voor de tussentijdse sluiting van het kamp stond één op de tien gevangenen als Jood geregistreerd. Waarschijnlijk was hun werkelijke aantal groter, precieze cijfers zijn helaas niet bekend. Nadat de deportaties in de zomer van 1942 begonnen, vertrokken er regelmatig transporten met Joodse gevangenen uit het kamp. Het aantal Joodse gevangenen verminderde daarna snel. Na de heropening van het kamp werden er maar enkele tientallen Joden binnengebracht.¹⁸⁴

De kamp-SS schiep bewust een kloof tussen de niet-Joodse en Joodse gevangenen van het kamp. Zo maakte de kamp-SS de Joodse gevangenen duidelijk herkenbaar ten opzichte van de overige gevangenen. Al voor de invoering van de gele ster moesten de Joodse gevangenen een gele lap als herkenningssteken dragen. Ook werd hen geregeld verboden de baard af te

¹⁸¹ Ibidem, 55, 58-81; Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 158; en Ribbens, ‘*Zullen wij nog terugkeeren....*’, 74.

¹⁸² Ibidem, 102.

¹⁸³ Ibidem 81-83, 104-106; en Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 159.

¹⁸⁴ Von Freitag, *Kamp Amersfoort*, 61, 78-80.

scheren.¹⁸⁵ Daarnaast moesten de Joodse gevangenen zwaarder werk verrichtten dan de overige gevangenen. Er bestond in Kamp Amersfoort ook een zogenaamd ‘Jodencommando’. De gevangenen die in deze ploeg waren geplaatst werden tijdens het zware lichamelijke werk voortdurend opgejaagd en afgeranseld. Aanvankelijk zaten er bijna alleen maar Joden in deze werkploeg. Er werden, als vorm van tijdelijke bestraffing, ook steeds meer niet-Joodse gevangenen in geplaatst. Vooral zogeheten ‘Jodenbegunstigers’, niet-Joodse personen die gearresteerd waren omdat zij op één of andere manier hun Joodse medemensen hadden geprobeerd te helpen, werden regelmatig in deze ploeg geplaatst.¹⁸⁶

De Joodse gevangenen werden tevens vaker en harder gestraft dan de overige gevangenen en waren regelmatig het slachtoffer van sadistische treiterijen. Tot slot werden de Joodse gevangenen een aantal extra ‘gunsten’ ontzegd waarop niet-Joodse gevangenen wel recht hadden. Zo kregen zij onder andere geen medische hulp, mochten zij geen brieven versturen en ontvangen, geen geld van thuis ontvangen en geen aankopen doen in de ‘kantine’¹⁸⁷. Het helpen van een Joodse gevangene werd gestraft. Net zoals de Duitse bezetter de Joden in de Nederlandse samenleving wist te isoleren, slaagde de kamp-SS erin de Joodse gevangenen in Kamp Amersfoort af te zonderen. In Kamp Amersfoort zijn zeker 74 Joodse gevangenen bezweken aan de ontberingen, mogelijk ligt dit aantal slachtoffers nog hoger.¹⁸⁸

De aanwezigheid van Kamp Amersfoort heeft echter nauwelijks effect gehad op het sterftecijfer van de Amersfoortse Joden: maar één Amersfoortse Jood is in het kamp omgebracht. Dit was de winkelier Israël van Zuiden, die was opgepakt omdat hij een op zijn winkeldeur aangebracht hakenkruis had willen verwijderen. Hij was de eerste Amersfoortse Jood die werd gearresteerd. Na zes weken gevangenschap in Kamp Amersfoort werd hij vrijgelaten. Later kwam hij echter opnieuw in het kamp terecht. Dit keer overleefde de 55-jarige Van Zuiden zijn gevangenschap niet.¹⁸⁹ Wat de invloed van de aanwezigheid van Kamp Amersfoort op de Jodenvervolging in deze regio betreft, moet nog wel worden vermeld dat een aantal leden van de kamp-SS vanaf de zomer van 1944 meerdere malen deel uitmaakte van gewelddadige arrestaties in de buurt. Naar verluidt zouden zij vooral in oktober 1944 in de omgeving van het kamp hebben gejaagd op voortvluchtige personen. Een aantal

¹⁸⁵ Ribbens, *‘Zullen wij nog terugkeren....’*, 76.

¹⁸⁶ Von Frijtag, *Kamp Amersfoort*, 97-98, 201.

¹⁸⁷ Ibidem, 117-118, 168. De kamp-SS bood eens in de zoveel tijd levensmiddelen te koop aan. De gevangenen noemden dit kantine. Om wat te kunnen kopen was geld nodig. Gevangenen konden hiervoor het geld gebruiken dat zij bij aankomst bij zich hadden gehad of konden hun familie vragen geld te sturen.

¹⁸⁸ Ribbens, *‘Zullen wij nog terugkeren...’*, 76, 80, 119.

¹⁸⁹ Ibidem, 83-84, 125.

ondergedoken Joden werd daarbij gearresteerd.¹⁹⁰ Aangezien deze jacht dus laat startte en niet veel slachtoffers heeft geëist, moet ook op dit punt worden vastgesteld dat de invloed van Kamp Amersfoort op de Jodenvervolging maar gering was.

Wat het bieden van daadwerkelijke hulp van niet-Joodse Amersfoorters aan hun Joodse stadgenoten betreft, kan worden gesteld dat het mogelijk is dat de aanwezigheid van Kamp Amersfoort op dit punt misschien wel van betekenis is geweest. Ondanks dat het kamp geïsoleerd in de bossen op de Leusderhei lag en de omgeving rond het kamp voor burgers tot verboden gebied was verklaard, lekten er verhalen over behandeling van de gevangenen naar buiten.¹⁹¹ Men wist dat hulp aan Joden door de Duitse bezetter bestraft werd. Door de aanwezigheid van Kamp Amersfoort wisten de Amersfoorters hoe hard deze bestraffing kon zijn. Het is dan ook aannemelijk dat angst voor bestraffing en opsluiting in Kamp Amersfoort voor niet-Joodse Amersfoorters een reden was om af te zien van het bieden van steun en hulp aan hun Joodse stadgenoten.

2.4 Van het ancien regime naar een nieuwe orde

Wat het Amersfoortse gemeentebestuur betreft, is de bezettingsperiode in tweeën op te delen. Tot 1942 werd Amersfoort bestuurd door het gemeentebestuur dat vóór de bezetting was aangesteld. Begin 1942 werd echter de NSB'er J.G.L. Harloff tot burgemeester van Amersfoort benoemd. De benoeming van Harloff markeert zodoende de overgang van het oude, vooroorlogse regime naar een nieuwe orde. Het 'ancien regime' was gehoorzaam aan het Duitse gezag geweest en had, misschien met gewetensnood en tegenstribbelend, aan de uitvoering van de Duitse maatregelen meegewerkt. Toch veranderde er veel nadat de NSB'er Harloff tot burgemeester was benoemd. In deze paragraaf zal ik een korte beschrijving geven van de wijze waarop de verschillende burgemeesters hun rol vervulden.

In 1940 telde het college Burgemeester & Wethouders vier leden. Naast burgemeester J.C. graaf van Randwijck waren dit de wethouders H. van Galen Last (CHU), B. Noordewier (SDAP) en A.J. Spiekermann (RKSP). De heer K. Kaan was gemeentesecretaris.¹⁹² Van Randwijck was al sinds 1912 burgemeester van Amersfoort. Als burgemeester probeerde hij, anders dan zijn voorgangers, de afstand tussen hem en de Amersfoortse burgers zo klein mogelijk te maken. Dit leverde hem de bijnaam 'de Rode Graaf' op. Ondanks dat Van

¹⁹⁰ Von Frijtag, *Kamp Amersfoort*, 197.

¹⁹¹ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 155.

¹⁹² *Ibidem*, 59.

Randwijck in 1939 de pensioengerechtigde leeftijd van 65 jaar had bereikt, verzocht de regering hem vanwege de internationale spanningen nog een periode van zes maanden aan te blijven. Eind 1940 ging Van Randwijck alsnog met pensioen, wat over het algemeen als een groot verlies werd beschouwd.¹⁹³

Van Randwijck stond ook bekend als een man die de Joodse gemeenschap een warm hart toedroeg. Hij was geen onbekende binnen de Joodse gemeenschap. Bekend is dat hij tijdens de viering van het tweehonderdjarig jubileum van de synagoge, in 1927, een warme toespraak hield waarin hij de Joodse inwoners ‘*uitmuntende leden der Amersfoortse gemeente*’ noemde. In deze toespraak meldde hij tevens dat er in Nederland nog steeds vooroordelen bestonden jegens de Joden. Dit was volgens hem geheel onterecht. De Joden waren in zijn ogen geenszins een apart deel van de bevolking.¹⁹⁴

Nadat de zogenaamde ‘Ariërvierklaring’ was getekend, werd op 25 november 1940 aan het gemeentebestuur bekend gemaakt dat de Joodse personeelsleden ontslagen dienden te worden. Van Randwijck deelde dit bericht persoonlijk aan de vier Joodse personeelsleden mee. Hij betuigde daarbij, mede namens de wethouders, zijn spijt dat deze maatregel getroffen diende te worden. Ondanks het medeleven en de waardering die deze burgervader voor de Amersfoortse Joden toonde, werkte hij echter uiteindelijk aan de anti-Joodse maatregel mee.¹⁹⁵

Na het vertrek van Van Randwijck werd de socialistische wethouder B. Noordewier waarnemend burgemeester van Amersfoort. Zijn correcte houding heeft hem de nodige bekendheid opgeleverd. Volgens de auteur Bloemhof had Noordewier ernstige twijfels bij het uitvoeren van de door de Duitsers opgelegde maatregelen. Bovendien probeerde hij de uitvoering van de maatregelen zo veel mogelijk te belemmeren. Dat was alleen vaak niet mogelijk. Verscheidene ambtenaren, die bang waren voor strafmaatregelen van Duitse zijde, hebben geprobeerd Noordewier over te halen zich welwillender op te stellen. Noordewier bleef echter volhardend en steunde de ambtenaren die, net als hij, de Duitse maatregelen zo veel mogelijk probeerden tegen te werken.¹⁹⁶

In de literatuur over Amersfoort in de bezettingstijd worden drie belangrijke voorbeelden gegeven van de correcte houding van Noordewier. De opmerkelijkste is de weigering van Noordewier om de borden met ‘Joden niet gewenscht’ te plaatsen. De burgemeesters van de gemeenten in de provincie Utrecht hadden van de commissaris der provincie de opdracht

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ Van Adelberg, *De Joden van Amersfoort*, 98.

¹⁹⁵ Ribbens, ‘*Zullen wij nog terugkeren....*’, 28-29.

¹⁹⁶ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 60, 76.

gekregen om vóór 20 april 1941 borden met de tekst ‘Joden niet gewenscht’ bij de toegangswegen tot de gemeenten te plaatsen. Na ontvangst van dit bericht nam de waarnemend burgemeester contact op met het departement van Binnenlandse Zaken. Hem was namelijk niet bekend of dit verzoek als bindend moest worden beschouwd. De onduidelijkheid omtrent het verzoek gaf Noordewier de ruimte om de plaatsing van de borden te kunnen weigeren. Noordewier was uiteindelijk één van de weinige Utrechtse burgemeesters die bleef weigeren de borden te plaatsen.¹⁹⁷ Gemeentesecretaris Kaan schreef over deze kwestie:

‘Aan de ingang van Amersfoort staan ze [de borden met de tekst ‘Joden niet gewenscht’] nu nog niet. Overal elders wel. De Burgemeesters van die gemeenten zijn bang voor hun baantje en hebben aan het verzoek voldaan. Nog altijd tracht men het ook hier gedaan te krijgen; maar ook daarin zit iets dat niet zuiver is met de opdracht en dan gebeurt zoiets hier niet. Hulde aan onzen Wnd. [waarnemend] burgemeester!’¹⁹⁸

In de eerste helft van 1941 vonden er nog twee bijzondere voorvallen plaats waarbij Noordewier zich opnieuw een volhardend tegenstander van de nieuwe orde toonde. In de nacht van 22 op 23 april plakte de plaatselijke NSB de voorgevel van het gemeentehuis vol met propagandaposters. De NSB beweerde hiervoor toestemming te hebben, maar weigerde een bewijs daarvan aan Noordewier te tonen. Noordewier liet vervolgens de affiches verwijderen. De volgende dag hingen er opnieuw aanplakbiljetten op de voorgevel. Noordewier liet de posters weer weghalen. Deze herhaling van beplakken en verwijderen ging nog een aantal dagen door. Toen gaf de NSB het op. Uiteindelijk kreeg de NSB echter van de commissaris der provincie toestemming om op alle openbare gebouwen maximaal twee posters te plakken.¹⁹⁹

Naast deze confrontatie met de NSB moet de houding die Noordewier tijdens een concert in Amicitia in de zomer van 1941 aannam nog genoemd worden. Voor aanvang van het concert was de NSB’er C.B. van der Tak, een bestuurslid van de organiserende vereniging, op het podium geklommen. Hij kondigde aan dat op bevel van de bezettingsautoriteiten de Joden de zaal dienden te verlaten. Noordewier stond vervolgens uit protest op en verliet de zaal,

¹⁹⁷ Ribbens, ‘Zullen wij nog terugkeeren....’, 33-34.

¹⁹⁸ Dagboek van gemeentesecretaris K. Kaan, ‘Herinneringen uit de bezettingstijd, 1940-1943’, Deel II, AE, Dagboekencollectie, nr. G. 2682, 12.

¹⁹⁹ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 101, 107.

gevolgd door de overige aanwezigen. Uiteindelijk moet ondanks deze mooie voorbeelden geconcludeerd worden dat ook de correcte Noorderwier aan de anti-Joodse maatregelen heeft meegewerkt. Juist in de periode dat hij waarnemend burgemeester was, werd veel essentiële informatie over de Amersfoortse Joden aan de bezetter beschikbaar gesteld. Deze informatie was cruciaal om de latere deportaties uit te kunnen voeren.²⁰⁰

Noordewier bleef niet lang waarnemend burgemeester van Amersfoort. Ruim een jaar na zijn aantreden werd hij vervangen door de NSB'er J.G.L. Harloff. Op 5 maart 1942 had Noordewier het bericht ontvangen dat Harloff tot burgemeester van de gemeente Amersfoort was benoemd. De beëdiging had al plaatsgevonden. De benoeming van een NSB'er paste geheel in het landelijke beeld. Overal in Nederland werden steeds meer burgemeesters die voor de bezetting waren benoemd, vervangen door NSB'ers. Harloff, die vóór zijn benoeming kandidaat-notaris te Doetichem was geweest, had hoogstwaarschijnlijk net als vele andere NSB'ers de spoedcursus van de partij gevolgd die hem klaarstoomde voor het burgemeesterschap. Voordat Harloff in Amersfoort arriveerde had hij, dankzij een oud-medestudent, al een bijnaam. In de stad was er namelijk een pamflet verspreid met de tekst: *'Hoort allen hoort, 'De Scheet' is burgemeester van Amersfoort'*.²⁰¹

Op 5 maart verscheen Harloff voor het eerst op het stadhuis voor een eerste kennismaking met de ambtenaren. Hij hield toen een toespraak waarin hij duidelijk maakte de gemeente geheel in nationaal-socialistische geest te willen besturen. Hij verwachtte dezelfde houding van alle ambtenaren. Op het stadhuis veranderde veel. Zowel Harloff als diens privé-secretaris, N.A.J. van den Berg, verschenen meestal in het uniform van de NSB. In de gangen werden portretten van Mussert opgehangen. Tevens stond er een tafel met propagandamateriaal. Harloff drong er bij ambtenaren die tevens lid van de NSB waren ook op aan de nationaal-socialisme ideologie te promoten. Hij wilde dat zij op de vrije zaterdagmiddag in uniform of met het insigne van de NSB de straat op gingen om het blad *Volk en Vaderland* te colporteren. Er werd echter niet veel animo getoond voor dit initiatief. De verhouding tussen het gemeentebestuur en de Duitse bezettingsautoriteiten veranderde tevens. Van Randwijck en Noordewier hadden weinig contact met de plaatselijke Duitse autoriteiten. Op uitnodigingen van Duitse kant werd niet gereageerd. Met het aantreden van Harloff veranderde deze situatie. Dit werd voor de Amersfoortse bevolking maar al te duidelijk toen Harloff op 11 april officieel als burgemeester van Amersfoort werd

²⁰⁰ Ribbens, *'Zullen wij nog terugkeren....'*, 37-38, 125.

²⁰¹ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 64-66.

geïnstalleerd. De geheel in nationaal-socialistische sfeer gehouden plechtigheid werd door diverse plaatselijke Duitse autoriteiten bijgewoond.²⁰²

De vraag rijst nu op welke wijze dit NSB-bestuur anders heeft gehandeld dan het oude, vooroorlogse bestuur zou hebben gedaan. Eerder is al vermeld dat, wat de Jodenvervolgning betreft, veel essentiële informatie over de Amersfoortse Joden al door Harloffs voorgangers aan de bezetter was doorgegeven. Toch moet worden vastgesteld dat in de periode dat Harloff burgemeester was, vanaf het voorjaar van 1942 tot september 1944, de Jodenvervolgning zowel intensiever als effectiever werd. Harloff was sterk antisemitisch en gaf zijn volledige medewerking aan de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen. Gemeentesecretaris Kaan beweerde zelfs dat de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen en de vordering van het Joodse bezit, naast personeelsaangelegenheden, behartiging van persoonlijke belangen en spoedige uitvoering van vorderingen van gebouwen en woningen ten behoeve van het Duitse leger, één van de belangrijkste punten van het gevoerde beleid was. Normale gemeentezaken waren hier volledig ondergeschikt aan. Burgemeester Harloff zou ook de Joodse familie van dokter Stokvis hebben lastig gevallen omdat diens Joodse echtgenote geen ster droeg.²⁰³

Harloff begon ook steeds meer ambtenaren binnen gemeentelijk apparaat te vervangen door NSB'ers. Op 15 april 1942 werd de zogenaamde Personeels Centrale (hierna afgekort als PC) ingevoerd. De PC verzamelde informatie over het gemeentepersoneel en ging over de aanstelling van nieuwe krachten. Het doel was om de 'lastige elementen', dat wil zeggen de gemeenteambtenaren die tegenwerkten, te vervangen. Bij benoeming van nieuw personeel ging de voorkeur altijd uit naar NSB'ers. De aanstelling van NSB'ers leidde vaak tot conflicten omdat er veelal onbekwame mensen werden aangesteld.²⁰⁴

De invloed van de PC was groot, geleidelijk aan werden steeds meer gemeenteambtenaren door NSB'ers vervangen. De volgende gemeentelijke diensten en bedrijven stonden hierdoor omstreeks juni 1943 onder leiding van NSB'ers: de gasfabriek, de reinigingsdienst, de politie, de brandweer, de luchtbeschermingsdienst, de distributiedienst en het bouw- en woningtoezicht. Een jaar na de oprichting van de PC waren op bijna alle sleutelposities in het Amersfoortse gemeenteapparaat NSB'ers benoemd. In januari 1943 hadden ook de wethouders Noordewier, Spiekermann en Van Galen Last ontslag gekregen, hun plaatsen werden tevens door NSB-ers ingenomen. In september 1943 kwamen alle leden van de PC in

²⁰² Ibidem, 66, 68, 73.

²⁰³ Ibidem, 68, 73.

²⁰⁴ Ibidem, 72.

de gevangenis terecht wegens bezit van gestolen wapens. Vanwege dit incident werd besloten de PC per 1 oktober 1943 op te heffen.²⁰⁵

De commissaris van het Amersfoortse politiekorps, G. Goorhuis, moest als ‘lastig element’ in april 1943 ook het veld ruimen. Het verhaal gaat dat deze man zo veel mogelijk de Duitse maatregelen omzeilde en de medewerking van zijn korps tot een minimum probeerde te beperken. Ook zou hij Joden hebben gewaarschuwd dat zij opgepakt zouden worden alvorens hij zijn ondergeschikten erop uitstuurde om hen te arresteren. Daartegenover staat dat alle Amersfoortse Joden door de politie van huis werden opgehaald. Ondanks eventuele bezwaren was het korps onder de leiding van Goorhuis dus een willig werktuig in de handen van de Duitse bezetter. Goorhuis had de ergernis van burgemeester Harloff op de hals gehaald omdat hij bezwaar had getoond tegen de plannen om het korps te versterken met NSB’ers. In april 1943 werd Goorhuis uiteindelijk op staande voet ontslagen. Wat de precieze reden voor zijn ontslag was, is niet bekend.²⁰⁶

Op 1 juni 1943 werd de NSB’er Willem Marinus Versteeg korpschef. Hij werd echter in december 1943 al ontslagen. Onder leiding van Versteeg werden er vanaf september 1943 een aantal zogenoemde Schalkhaarders (politiemannen die te Schalkhaar een nationaal-socialistische opleiding hadden genoten) in Amersfoort gedetacheerd. Versteeg werd in december 1943 opgevolgd door Jacob Breugem. Deze korpschef, die zowel lid van de NSB als de SS was, had in Rotterdam leiding gegeven aan een politieke inlichtingendienst die illegale werkers en Joodse onderduikers opspoorde. In Amersfoort zette hij binnen het korps een soortgelijke afdeling op, de politieke dienst. Deze dienst, die nauw samenwerkte met de SD, verrichtte vanaf het voorjaar van 1944 vele arrestaties in Amersfoort en omgeving. Joodse onderduikers en andere vervolgte personen waren hoofdzakelijk het slachtoffer van deze arrestaties. Bijzonder actief was de in deze dienst geplaatste Schalkhaarder Diederik Lutke Schipholt. Hij verwierf in Amersfoort een zodanige reputatie dat hij in maart 1945 nog door de illegaliteit werd vermoord. De activiteiten van de politieke dienst namen na augustus 1944 af.²⁰⁷ Nadat Breughem eind november 1944 bij een schietincident om het leven kwam, functioneerde de dienst helemaal niet meer. In Amersfoort was de jacht op onderduikers dus maar een korte periode erg intensief.²⁰⁸

Burgemeester Harloff vluchtte op ‘Dolle Dinsdag’ (5 september 1944) naar Duitsland. De nationaal-socialistische wethouder J. Wendling nam toen in de moeilijke laatste maanden van

²⁰⁵ Ibidem, 60, 72, 74, 77.

²⁰⁶ Ibidem, 70, 122-123, 128.

²⁰⁷ Ribbens, ‘Zullen wij nog terugkeren....’, 98-99, 103, 125.

²⁰⁸ Bloemhof, *Amersfoort '40-'45*, 125.

de bezetting het waarnemend burgemeesterschap op zich. Na de bevrijding keerde het oude, vooroorlogse regime weer op zijn positie terug en werd Van Randwijck, weliswaar voor een korte periode, opnieuw burgemeester van Amersfoort.²⁰⁹

²⁰⁹ Ibidem, 74-75.

3. De segregatie in het onderwijs in Amersfoort

3.1 Registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen

In hoofdstuk één is beschreven dat in de stad Amsterdam de scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen in het onderwijs een duidelijke aanloopfase had. In de eerste helft van 1941 hadden er namelijk al tellingen van Joodse leerlingen plaatsgevonden, werden er plannen gemaakt om deze leerlingen te concentreren en werden de Joodse kinderen uitgesloten van deelname aan het schoolzwemmen. Voordat ik nader in ga op hoe de segregatie in Amersfoort werd doorgevoerd, is het nuttig om eerst kort aan te geven of er zich hier ook tekenen van een dergelijke aanloop hebben voorgedaan. Aan de hand van bronnenmateriaal uit het archief van het gemeentebestuur kan ik concluderen dat dit niet het geval is geweest. De eerste tellingen van Joodse leerlingen vonden in Amersfoort namelijk pas plaats nadat het departement van OWC daar op 16 augustus opdracht toe gaf. Pas in het najaar van 1941 werden er vervolgens voorbereidingen getroffen voor de stichting van een Joodse school.²¹⁰ Bovendien was het schoolzwemmen, waaraan Joodse leerlingen sinds 4 juni niet meer mochten deelnemen, in 1941 in Amersfoort nog niet opgenomen in het lesprogramma. Pas eind 1943 werd het schoolzwemmen een vast onderdeel van het onderwijs.²¹¹

De opdracht van het departement om het aantal Joodse leerlingen op de scholen vast te stellen werd op 18 augustus door de gemeente Amersfoort ontvangen.²¹² De gemeente stuurde echter pas op 29 augustus een brief waarin zij de Amersfoortse scholen op de hoogte stelde. Inmiddels had de gemeente op 26 augustus tevens de brief van het departement ontvangen met de opdracht de Joodse leerlingen van de scholen te verwijderen.²¹³ Zodoende kregen de Amersfoortse scholen in de brief die zij van het gemeentebestuur ontvingen twee opdrachten: ze moesten de op hun scholen ingeschreven Joodse leerlingen verwijderen en de namen, geboortedata en adressen van deze leerlingen vóór 4 september aan de gemeente

²¹⁰ Lijst van de openbare en bijzondere Amersfoortse scholen die door Joodse leerlingen waren bezocht, met vermelding van de gegevens van de Joodse leerlingen. Door de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort opgesteld in opdracht van J. van Dam, de secretaris-generaal van het departement van OWC, naar aanleiding van diens circulaire van 16 augustus 1941, zonder datum (vermoedelijk half september 1941 opgesteld), AE, ScqG (0002.01), nr. 5827

²¹¹ Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J. G. van Dreumel, bestemd voor het college van Burgemeester & Wethouders (B&W), 27 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5833.

²¹² Zie het bijschrift bij de circulaire van Van Dam aan de gemeente- en schoolbesturen, 16 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²¹³ Zie het bijschrift bij de circulaire van Van Dam aan de gemeentebesturen, 25 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

hebben doorgegeven. Scholen die niet door Joodse kinderen werden bezocht dienden dit eveneens aan de gemeente door te geven.²¹⁴ De registratie van de Joodse leerlingen viel in Amersfoort dus samen met de verwijdering van deze leerlingen.

De scholen gaven aan deze opdrachten gehoor. In de eerste dagen van september stroomden de berichten bij de gemeente binnen. Onder deze brieven zijn veel voorbeelden te vinden van scholen die aangaven geen Joodse leerlingen te hebben. De scholen waar wel Joodse leerlingen stonden ingeschreven, leverden keurig de gevraagde gegevens. Van deze scholen, achttien in totaal, gaven er tien tevens aan dat de Joodse leerlingen inmiddels van de school waren verwijderd.²¹⁵ Wat meteen opvalt bij het lezen van al deze brieven is dat de scholen de aan hun opgelegde taak ontzettend nauwkeurig hebben uitgevoerd. De schoolhoofden en -besturen probeerden duidelijk de gemeente bij de verzameling van de gegevens van de Joodse leerlingen zo goed als mogelijk van dienst te zijn. Aan de hand van een aantal voorbeelden wil ik hier een indruk van geven.

Wat bijvoorbeeld opviel, is dat scholen die twijfelden of een bepaalde leerling als Joods beschouwd moest worden zo veel mogelijk informatie gaven die voor de gemeente van belang zou kunnen zijn. De gemeente moest vervolgens dan maar zelf natrekken of de leerling in kwestie wel of niet als Joods beschouwd moest worden. Zo stuurde het hoofd van de Openbare School nr. 12 een dag na zijn opgave van de Joodse leerlingen een korte verklaring van de heer G. van Santen op. Deze verklaarde dat zijn kinderen, Grietje en Israël van Santen, geen Joods godsdienstige opvoeding ontvingen.²¹⁶ Naar aanleiding van de brief werden de namen van deze kinderen door de afdeling Onderwijs doorgestreept op de lijst van Joodse leerlingen van School nr. 12.²¹⁷ De gemeente oordeelde dus dat deze kinderen niet als Joods beschouwd moesten worden. Vermoedelijk ging het hier om 'half-Joodse' kinderen. Wanneer deze kinderen geen Joods godsdienstige opvoeding genoten, werden zij volgens de voorschriften (zoals uitgelegd in de circulaire van 16 augustus van het departement van OWC) niet als Joods beschouwd.²¹⁸

²¹⁴ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de hoofden en besturen van de Amersfoortse scholen, 28 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²¹⁵ Opgaven van het aantal Joodse leerlingen, geteld op openbare en bijzondere Amersfoortse scholen, in de eerste helft van september naar het Amersfoortse gemeentebestuur verzonden, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²¹⁶ Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 12 in Amersfoort, J.W. Kiel, aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²¹⁷ Lijst van de Joodse leerlingen die de Openbare School nr. 12 in Amersfoort bezocht hadden. Deze lijst werd opgesteld door het hoofd van deze school, J.W. Kiel, en werd toegevoegd aan de brief van 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²¹⁸ Circulaire van Van Dam aan de gemeente- en schoolbesturen, 16 augustus 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5833.

Het hoofd van de Openbare School nr. 14, de heer A. Elzinga, vermeldde in zijn brief ook een twijfelgeval. Hij vermoedde dat een bepaalde leerling van Joodse afkomst was. De jongen zelf had dit ontkend. De heer Elzinga vertrouwde de zaak echter niet en gaf de naam, de geboortedatum en het adres van deze leerling op. Hij vroeg in zijn brief of de chef van de afdeling Onderwijs, de heer J.G. van Dreumel, zo vriendelijk wilde zijn om bij de afdeling Bevolking inlichtingen in te winnen over deze leerling. Van Dreumel deed inderdaad navraag, want bij het verhaal van de heer Elzinga werden de woorden ‘geen Jood’ toegevoegd.²¹⁹

Naast deze twee voorbeelden komt de houding van de scholen om zo volledig mogelijk aan de opdracht tot registratie van de Joodse leerlingen te voldoen, ook duidelijk naar voren ten aanzien van de kwestie van de overgeplaatste leerlingen. Sommigen scholen zagen het namelijk ook als hun taak om de gegevens van overgeplaatste Joodse leerlingen door te geven. Zo vermeldde het hoofd van de Openbare School nr. 11 in zijn brief de gegevens van een Joodse leerling die was overgeplaatst naar een andere school,²²⁰ terwijl het hoofd van de Openbare School nr. 12 informatie leverde van een Joodse leerling die naar de school was overgeplaatst maar daar nooit was verschenen.²²¹

Opmerkelijk is ook het taalgebruik waarmee de scholen bericht gaven van de verwijdering van de Joodse leerlingen. Het zijn vaak korte briefjes waarvan het merendeel begint met de zinsnede: *‘In antwoord op Uw schrijven (...) heb ik de eer U te berichten (...)’*. Daarna volgen de namen van de leerlingen die van de school waren verwijderd.²²² Alleen het schoolbestuur van de Montessorischool schreef, op 2 september, dat zij: *‘tot onzen spyt twee leerlingen, die als Joods moesten worden aangemerkt, niet tot onze school hebben kunnen*

²¹⁹ Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 14 in Amersfoort, A. Elzinga, aan J.G. van Dreumel, chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, 2 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²⁰ Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 11 in Amersfoort, A. Ritsma, aan het college van B&W, 2 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²¹ Brief van het hoofd van de Openbare School nr. 12 in Amersfoort, J.W. Kiel, aan de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²² Opgaven van het aantal Joodse leerlingen, geteld op de Amersfoortse openbare en bijzondere scholen, in de eerste helft van september naar het Amersfoortse gemeentebestuur verzonden, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827. In de jaarverslagen waren de scholen die bezocht waren door Joodse leerlingen tevens kort van stof. Ik heb van twaalf van de achttien scholen die door Joodse leerlingen waren bezocht de jaarverslagen in de archieven kunnen achterhalen. Van deze groep schreven er maar vijf, in een paar woorden, over het vertrek van de Joodse leerlingen. De overige zeven scholen rekenden de verwijderde leerlingen tot de algemene groep ‘vertrokken leerlingen’. Jaarverslagen over het jaar 1941 van de Openbare scholen nr. 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14 in Amersfoort; AE, ScqG (0002.01), nr. 5783, 5784, 5790, 5791, 5793, 5794, 5796, 5797, 5803, 5804, 5806, 5807, 5813, 5814. Jaarverslagen over het jaar 1941 van de Handelsdag- en avondschool in Amersfoort, AE, ScqG (0002.01), nr. 5863 en 5864. Jaarverslagen over het jaar 1941 van de Openbare Ulo School en de Openbare Meisjesulo in Amersfoort, AE, ScqG (0002.01) nr. 3671 en 3676. Jaarverslag over het jaar 1941 van de Vereniging ter bevordering van het Nijverheidsonderwijs in hoofdzaak voor aanstaande ambachtslieden, AE, Archief Vereniging Ambachtsschool voor Amersfoort en Omstreken (VA), sedert 1928 Vereniging ter bevordering van het Nijverheidsonderwijs in hoofdzaak voor aanstaande ambachtslieden, toegangsnummer 0230, nr. 95.

toelaten'.²²³ In deze brief ontbraken bovendien de gevraagde gegevens van de Joodse leerlingen. Hier lijkt echter sprake te zijn van een misverstand, en niet van protest. Immers stuurde de school drie dagen later alsnog de gegevens van de Joodse leerlingen op.²²⁴

Onder alle brieven die de gemeente van de scholen ontving, is slechts één voorbeeld te vinden van een school die bezwaar aantekende tegen de maatregel. Schrijfster van deze brief was mejuffrouw H.A. Albada, die hoofd van een kleuterschool was. Op 8 september schreef zij het volgende: *'Tot mijn spijt kan ik u geen opgave verstrekken van het aantal Joodse leerlingen, dat mijn school bezoekt, daar mijn geweten hiertegen in verzet komt'*.²²⁵ De naam en het adres van deze kleuterschool heb ik helaas niet kunnen achterhalen. Het adres dat in de brief vermeld werd, Marnixlaan 59, was namelijk het thuisadres mejuffrouw Albada.²²⁶ Wel heb ik kunnen achterhalen dat deze kleuterschool geen openbare (en dus een bijzondere) school was. De gemeente beschikte namelijk over een uitvoerige lijst van alle openbare scholen waarop ook de namen van de hoofden werden vermeld. De naam Albada komt op deze lijst niet voor.²²⁷ Tijdens een vergadering van de burgemeester en de wethouders op 9 september werd de brief van mejuffrouw Albada besproken. Uit de aantekening bovenaan de brief blijkt dat toen besloten werd om eerst alle antwoorden van de scholen af te wachten.²²⁸

Onder alle scholen die de gemeente aanschreven is er ook slechts één voorbeeld te vinden van een school die zich afvroeg of er wel voor passend onderwijs voor de Joodse leerlingen gezorgd werd. Dit was het bestuur van de Ambachtsschool. Op deze school was één Joodse leerling geteld. Het bestuur wilde van de gemeente vernemen welke maatregelen er genomen zouden worden om ervoor te zorgen dat deze voormalige leerling nog nijverheidsonderwijs kon volgen.²²⁹ In de archieven van het gemeentebestuur en van de Ambachtsschool zijn er echter geen aanwijzingen te vinden dat deze brief ooit beantwoord werd.²³⁰

²²³ Brief van de secretaris van de Amersfoortse Montessorischool aan het college van B&W, 2 september, 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²⁴ Brief van het bestuur van de Nederlandsche Montessorischoolvereniging Amersfoort, aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 5 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²⁵ Brief van mejuffrouw H. A. Albada aan het college van B&W, 8 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²⁶ Dit bleek na raadpleging van het telefoonboek van 1942 van de stad Amersfoort. Deze is in te zien in de studiezaal van Archief Eemland.

²²⁷ Jaarverslag over het jaar 1941 van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs te Amersfoort, 22 April 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5838.

²²⁸ Aantekening bovenaan de brief van mejuffrouw H. A. Albada (van 8 september 1941), gemaakt tijdens de vergadering van het college van B&W op 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²²⁹ Brief van het bestuur van de Vereniging Ambachtsschool voor Amersfoort en Omstreken, aan het gemeentebestuur van Amersfoort, 3 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²³⁰ Archief van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827; en overzicht van de ingezonden en verzonden stukken van het jaar 1941, archief van de Vereniging Ambachtsschool voor Amersfoort en Omstreken, AE, VA (0230), nr. 36.

Op basis van de door de scholen aangeleverde gegevens stelde de gemeente vervolgens een eerste lijst van het totale aantal Joodse leerlingen op. Op deze lijst werden de namen van de openbare scholen vermeld met daarachter het aantal voormalige Joodse leerlingen. De gegevens van deze Joodse leerlingen komen niet op de lijst voor. In totaal waren er op de openbare scholen 55 Joodse leerlingen geteld. Rechtsonder op de lijst werd met de hand het aantal Joodse leerlingen dat op de bijzondere scholen en op de hbs was geteld, bijgeschreven. Dit waren er negentien in totaal. De meeste Joodse leerlingen hadden dus op een openbare school gezeten. In totaal waren er tot dan toe 74 Joodse leerlingen op de Amersfoortse scholen geteld.²³¹ De datum waarop deze eerste, voorlopige lijst werd samengesteld ontbreekt. Vermoedelijk werd de lijst rond 9 september opgesteld en werd het aantal Joodse leerlingen dat op de bijzondere scholen en de hbs was geteld er later bijgeschreven. Dit kan worden afgeleid uit het feit dat de gemeente op 9 september een brief aan het departement van OWC schreef waarin zij per openbare school het aantal voormalige Joodse leerlingen vermeldde. Van de openbare scholen waren alle opgaven op deze datum dus al binnen.²³²

Uit een notitie van de heer Van Dreumel, opgesteld op 11 september, blijkt dat dit niet het geval was ten aanzien van de bijzondere scholen. In deze nota, bedoeld voor de burgemeester, werd een opsomming gegeven van de scholen waarvan nog geen opgave was ontvangen. Hierbij werd de weigering van mejuffrouw Albada om een opgave te verstrekken tevens vermeld. Van Dreumel zette in deze notitie tevens nog eens uiteen wat het departement van OWC nou precies verwachtte: de scholen moesten aan het departement het **aantal** Joodse leerlingen doorgeven terwijl zij aan de gemeente de **gegevens** van deze leerlingen moesten toezenden. De gemeente diende, aan de hand van het bevolkingsregister, deze gegevens te controleren. Op dat moment had dit onderzoek nog niet plaatsgevonden.²³³

Op 13 september kwam nog een laatste opgave van Joodse leerlingen binnen. De Voorbereidende Montessorischool had, als enige school, betrekkelijk laat de gegevens van vier voormalige Joodse leerlingen opgestuurd.²³⁴ Op de eerste lijst die de gemeente opstelde, kwamen deze vier leerlingen niet voor. Het totaal aantal Joodse leerlingen dat een bijzondere school had bezocht, kwam hiermee op 23 te staan. Vervolgens werd er een definitieve lijst door de gemeente opgesteld. Op deze lijst stonden alle scholen die door Joodse leerlingen

²³¹ Voorlopige lijst van het aantal Joodse leerlingen. In de eerste helft van september door de gemeente Amersfoort opgesteld, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²³² Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827

²³³ Notitie van de chef van de gemeentelijke afdeling Onderwijs, J.G. van Dreumel, bestemd voor B.

Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 11 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

²³⁴ Brief van het bestuur van de Nederlandsche Montessorischoolvereniging Amersfoort, aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 12 september, 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

waren bezocht. Bij elke school werden de gegevens van deze leerlingen vermeld. De volgende tabel biedt een overzicht van deze scholen, daarbij wordt tevens het aantal Joodse leerlingen vermeld dat deze scholen had bezocht.

Tabel I.

Aantallen Joodse leerlingen op de Amersfoortse openbare en bijzondere scholen (1941).

School	Aantal Joodse leerlingen
Openbare lagere school nr. 6	1
Openbare lagere school nr. 7	2
Openbare lagere school nr. 8	3
Openbare lagere school nr. 9	8
Openbare lagere school nr. 11	3
Openbare lagere school nr. 12	16
Openbare lagere school nr. 14	3
Openbare ulo	3
Openbare ulo voor Meisjes	9
Handelsdagschool	4
Handelsavondschoon	3
Amersfoortsche Schoolvereeniging	7
Pallas Atheneschool	2
Montessorischool	2
Hbs	5
Ambachtsschool	1
Industrie- en Huishoudschool	2
Vorbereidende Montessorischool	4
Totaal	78

Bron: Lijst van de Amersfoortse openbare en bijzondere scholen waar Joodse leerlingen stonden ingeschreven. Op deze lijst werden tevens de namen, geboortedata en adressen van deze leerlingen vermeld. Half september door de gemeentelijke afdeling Onderwijs in opdracht van de secretaris-generaal van het departement van OWC opgesteld (naar aanleiding van diens circulaire van 16 augustus 1941). Archief van het stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

Het is helaas niet mogelijk een goede schatting te geven van het totale aantal leerlingen dat destijds, in september 1941, de Amersfoortse scholen bezocht. De gemeente werd namelijk door middel van de rapporten van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs en de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs op de hoogte gehouden van de situatie in het onderwijs. Zowel bijzondere als openbare scholen vielen onder het toezicht van deze commissies. De Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs hanteerde echter een andere teldatum dan de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs. De leerlingen op de lagere scholen en de ulo's werden namelijk aan het einde van het jaar geteld terwijl de leerlingen van andere typen scholen in september werden geteld. Bovendien ontbreken van een aantal scholen voor middelbaar en voortgezet onderwijs de gegevens omtrent de leerlingaantallen.²³⁵ Dit komt doordat deze scholen óf niet onder de supervisie van de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs stonden óf hun gegevens niet hebben nagelaten aan het archief.

Zodoende kan feitelijk alleen een betrouwbare schatting worden gegeven van het aantal leerlingen dat de lagere scholen en de ulo's bezocht. Hiervoor is het jaarverslag van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs over het jaar 1940 het meest geschikt. In het jaarverslag van 1941 wordt namelijk alleen een overzicht gegeven van de leerlingenaantallen die in december 1941 op de Amersfoortse scholen waren geteld. De Joodse leerlingen ontbreken bij deze tellingen. Deze leerlingen waren immers vier maanden eerder van hun oude scholen verwijderd en de net gestichte Joodse lagere school viel niet onder het toezicht van de commissie.

De telling van december 1940 is dus het meest geschikt om een beeld te kunnen geven van hoe het aantal Joodse leerlingen zich weerhoudt tot het totale aantal leerlingen op de lagere scholen en de ulo's. Op dat moment stonden er in totaal 7.435 leerlingen op deze scholen ingeschreven. Daarvan bezochten er 2.266 een openbare en 5.169 een bijzondere lagere of ulo school.²³⁶ Wanneer deze aantallen vergeleken worden met de cijfers uit de bovenstaande tabel kan de volgende conclusie getrokken worden: het grootste deel van de leerlingen in Amersfoort zat op een bijzondere school, maar de meeste Joodse leerlingen (48 in totaal) hadden een openbare lagere school of ulo bezocht.

²³⁵ Jaarverslagen over het jaar 1941 van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs te Amersfoort en de Commissie van Toezicht op het Middelbaar Onderwijs te Amersfoort, AE, ScqG (0002.01), nr. 5838 en 5847.

²³⁶ Jaarverslag over het jaar 1940 van de Commissie van Toezicht op het Lager Onderwijs te Amersfoort, 16 april 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5838.

De definitieve lijst met de gegevens van de Joodse leerlingen die in Amersfoort waren geteld, werd op 19 september naar het departement van OWC gestuurd. In de bijgevoegde brief werd vermeld dat deze gegevens inmiddels door de gemeente waren gecontroleerd. Uit deze controle was gebleken dat alle namen van de in het bevolkingsregister in geschreven leerplichtige Joodse kinderen op de lijst voorkwamen. Aan de opdracht tot scheiding van de Joodse en de niet-Joodse scholieren was dus geheel voldaan. Desondanks vermeldde het gemeentebestuur in de brief aan het departement de namen van de scholen waarvan geen reactie was ontvangen. Bovendien werd tevens doorgegeven dat mejuffrouw Albada weigerde aan de maatregel mee te werken.²³⁷

De registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen was in Amersfoort dus vrij snel en zonder noemenswaardige problemen geregeld. De gemeente hield feitelijk maar zeer beperkt toezicht op het hele proces. De verantwoordelijkheid voor de registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen werd bij de scholen neergelegd. De gemeente verzamelde enkel de gegevens en controleerde deze aan de hand van het bevolkingsregister. In de laatste paragraaf van hoofdstuk één is naar voren gekomen dat de Amsterdamse burgemeester de scholen in zijn gemeente opdroeg een uitgebreide verklaring in te sturen. De scholen moesten hierin niet alleen verklaren dat de school niet meer door Joodse leerlingen werd bezocht, maar moesten tevens aangeven dat deze leerlingen in de toekomst ook niet meer zouden worden toegelaten. In Amersfoort werd een dergelijke verklaring niet van de scholen verlangd. Het is gebleken dat het eisen van zo'n verklaring ook niet nodig was. Uit de controle van de gemeente bleek immers dat aan de opdracht tot scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen was voldaan. De scholen hadden dus gehoorzaam de aan hun opgelegde taak uit gevoerd. De gemeente hoefde zodoende de kleine groep scholen die niet op haar brief had gereageerd niet opnieuw aan te schrijven.

Slechts één Amersfoortse school had tegen de maatregel geprotesteerd. De vraag rijst waarom in Amersfoort de scholen op zo'n grote schaal hebben meegewerkt aan de segregatie. Oorzaak hiervan is hoogstwaarschijnlijk gelegen in het feit dat het overgrote deel van de Joodse leerlingen in Amersfoort een openbare school had bezocht. In hoofdstuk één is immers naar voren gekomen dat de openbare scholen, die door de gemeenten werden bestuurd, gewend waren opdrachten van hun gemeente uit te voeren. Dat er in Amersfoort van de kant van de scholen geen noemenswaardig verzet kwam, is dan ook niet verwonderlijk.

²³⁷ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 19 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5827.

3.2 Eerste voorbereidingen

De gemeente begon pas op 18 september met de eerste voorbereidingen voor de stichting van een Joodse school. Die dag had de wethouder van Onderwijs, de heer Spiekermann, een overleg met de inspecteur van het lager onderwijs en de heer Henry van Raalte. De heer Van Raalte trad tijdens dit gesprek als vertegenwoordiger van de Joodse gemeenschap op. Van deze vergadering werd voor het college van Burgemeester & Wethouders (B&W) een verslag gemaakt. In de volgende alinea's zal ik aan de hand van dit verslag een indruk geven van de eerste plannen die tijdens deze vergadering gemaakt werden.²³⁸

Op 18 september, de dag dat de vergadering plaatsvond, had het Amersfoortse gemeentebestuur de definitieve lijst van de Joodse leerlingen in de gemeente nog niet naar het departement van OWC verzonden. De gemeente Amersfoort wilde in ieder geval wel al onderzoeken op welke wijze de gemeente in onderwijs voor de Joodse kinderen kon voorzien. Secretaris-generaal Van Dam had namelijk in de circulaire van 9 september voorgeschreven dat een gemeente over diende te gaan op het voorbereiden van een afzonderlijke school indien er meer dan 50 Joodse leerlingen op de lagere scholen waren geteld. Deze opdracht gold ook voor gemeenten die tezamen met naburige randgemeenten tot dit aantal kwam. Dit laatste was in Amersfoort het geval. Tegenstrijdig met het voorgaande schreef de secretaris-generaal tevens dat een gemeente eventueel ook mocht wachten tot het departement, na ontvangst van de lijst van Joodse leerlingen, aanwijzingen zou geven.²³⁹ Tijdens de vergadering werd besloten deze aanwijzingen niet af te wachten en een begin met de voorbereidingen te maken.²⁴⁰

In Amersfoort hadden 45 Joodse leerlingen op een lagere school gezeten. Hiervan hadden er 36 op een openbare lagere school gezeten, zeven op de school van de Amersfoortsche Schoolvereniging en twee op de Montessorischool.²⁴¹ Tijdens de vergadering deelde de heer Van Raalte mee dat er in Soest zes en in Baarn veertien Joodse leerlingen een lagere school hadden bezocht. Indien deze gemeenten bereid waren om met de gemeente Amersfoort samen te werken, kon er in Amersfoort voor de in totaal 65 Joodse leerlingen een Joodse lagere school worden opgericht. Het aantal Joodse leerlingen dat een ulof of een school voor

²³⁸ Verslag van de vergadering van 18 september 1941 betreffende de verzorging van het onderwijs aan de Joodse leerlingen. Opgesteld door de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor het college van B&W, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²³⁹ Circulaire van Van Dam aan de burgemeesters der gemeenten, 9 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁴⁰ Verslag van de vergadering van 18 september, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁴¹ Ibidem. Deze aantallen zijn tevens in de tabel terug te vinden.

voortgezet onderwijs had bezocht, was echter erg klein. Daarom werd besloten dat er geen regelingen getroffen zouden worden voor deze groep.²⁴²

Als locatie voor de Joodse lagere school werd aan het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan gedacht. In dit gebouw waren enkele lokalen, die eigendom van de gemeente waren, beschikbaar. Er was echter geen aparte ingang die naar deze lokalen leidde. Om ervoor te zorgen dat de Joodse kinderen gescheiden bleven van de niet-Joodse leerlingen werd het voorstel ter tafel gebracht om voor de Joodse school andere schooltijden te handhaven. De Joodse kinderen zouden tevens geen gebruik mogen maken van de speelplaats. Tijdens de vergadering werd besloten om zo snel mogelijk te onderzoeken of het daadwerkelijk mogelijk was op deze locatie een Joodse school te stichten. Ook werd er besproken of er in Amersfoort beschikbare leerkrachten aanwezig waren. Besloten werd om op zoek te gaan naar twee leerkrachten. In Amersfoort woonde echter maar één Joodse leerkracht. Dit was een zekere mejuffrouw Van Spiegel. Zij was afkomstig uit Den Helder maar had zich na haar ontslag als onderwijzeres in Amersfoort gevestigd.²⁴³

Het verslag van de vergadering eindigt met een drietal punten van actie. Ten eerste moest het departement van OWC zo snel mogelijk op de hoogte worden gesteld. Ten tweede moesten de burgemeesters van Soest en Baarn geïnformeerd worden. Aan hen moest gevraagd worden of zij bereid waren met de gemeente Amersfoort samen te werken en een bijdrage wilden leveren in de kosten die de gemeente ten behoeve van het Joodse onderwijs zou maken. Ten derde moest de Joodse Coördinatie Commissie aangeschreven worden met het verzoek of deze de namen van de beschikbare Joodse leerkrachten kon doorgeven.²⁴⁴

Het verslag van de vergadering werd op 19 september aan het college van B&W voorgelegd. Daar werd besloten dat de directeur van de afdeling Openbare Werken zo snel mogelijk moest onderzoeken of de lokalen in het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan geschikt waren voor de vestiging van een Joodse school.²⁴⁵ Op 23 september werden de brieven naar het departement, de Joodse Coördinatie Commissie en de burgemeesters van Soest en Baarn verstuurd.²⁴⁶

Aan het departement werd gevraagd het plan om in Amersfoort een Joodse lagere school te stichten goed te keuren. Het gemeentebestuur meldde dat het zich in verbinding had gesteld

²⁴² Ibidem.

²⁴³ Ibidem.

²⁴⁴ Ibidem.

²⁴⁵ Ibidem. Zie het bovenschrijf en de stempel op het document.

²⁴⁶ Brieven van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de burgemeesters van Baarn en Soest, de Coördinatie-Commissie voor de Joodsche belangen te Den Haag, en J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 23 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

met de burgemeesters van Baarn en Soest om een regeling te treffen voor de Joodse leerlingen in deze gemeenten. Daarnaast wilde het gemeentebestuur weten of het departement de salarissen van het hoofd van de school en één onderwijzer(-es) zou vergoeden. In de brief werd tevens verdere informatie gegeven over de locatie waaraan gedacht werd. Daarbij werd gemeld dat er al een school in het gebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan gehuisvest zat. Door andere schooltijden te handhaven zou er echter geen contact tussen de Joodse en niet-Joodse leerlingen zijn. In de brief werd de naam van de school die in het gebouw gehuisvest zat ook vermeld. Dit was de school van de Amersfoortsche Schoolvereniging, de school die begin september zeven Joodse leerlingen had verwijderd. Blijkbaar had de gemeente Amersfoort er niet bij stilgestaan wat het voor deze kinderen zou hebben betekend om terug te gaan naar de plek waarvan zij eerder waren weggestuurd.²⁴⁷

In de brieven aan de burgemeesters van Baarn en Soest worden iets meer details gegeven over de financiële regeling die de gemeente Amersfoort met deze gemeenten wilde treffen. De kosten van het Joodse onderwijs zouden voor de rekening van de gemeente Amersfoort zijn. Na de oprichting van de Joodse school mochten de Joodse kinderen uit de gemeenten Baarn en Soest de school bezoeken indien deze gemeenten bereid waren een financiële bijdrage te leveren. Het Amersfoortse gemeentebestuur wilde weten of de burgemeesters akkoord gingen met deze regeling. In dat geval wilde het gemeentebestuur tevens van de gemeenten vernemen hoeveel Joodse leerlingen de Joodse school in Amersfoort zouden gaan bezoeken.²⁴⁸ De burgemeester van Soest was bereid zijn medewerking te geven en schreef op 24 september dat zeven kinderen in zijn gemeente in aanmerking kwamen voor het bezoeken van de Joodse school. Er was echter nog geen contact opgenomen met de ouders van deze kinderen.²⁴⁹

De burgemeester van Baarn was echter niet bereid met de gemeente Amersfoort samen te werken. In zijn brief van 25 september schreef hij dat hij zelf van plan was om in zijn gemeente een Joodse school te stichten. Hij had zich inmiddels al tot het departement van OWC gewend met de vraag of dit mogelijk was. Indien dit niet het geval zou zijn, gaf de burgemeester de voorkeur aan een samenwerking met de gemeente Hilversum. Deze plaats was immers per fiets makkelijker voor de kinderen te bereiken. Hij hield er echter ook

²⁴⁷ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 23 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁴⁸ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de burgemeesters van Baarn en Soest, 23 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁴⁹ Brief van de burgemeester van Soest aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 24 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

rekening mee dat, indien er in Baarn geen Joodse school zou komen, de ouders hun kinderen liever thuis zouden houden.²⁵⁰

De gemeente Amersfoort deed intussen verder onderzoek naar de mogelijkheid om in het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan een Joodse school te vestigen. De directeur van de afdeling Openbare Werken deelde op 26 september mede welke mogelijkheden er bestonden. In het schoolgebouw waren drie lokalen eigendom van de gemeente. Daarvan waren er maar twee beschikbaar omdat één lokaal als opslagruimte werd gebruikt. Het was geen probleem om de andere twee lokalen in te richten. De afdeling Openbare Werken beschikte over genoeg schoolbanken en in het gebouw zelf waren de nodige schoolborden en kasten aanwezig. De directeur merkte echter wel op dat er nog een andere geschikte locatie was, namelijk het schoolgebouw aan de Coninckstraat. In dit schoolgebouw had een openbare school gezeten maar deze was in september 1940 opgeheven. Het probleem ten aanzien van deze locatie was echter dat voor het gebruik van slechts enkele lokalen de centrale verwarming moest worden gestookt, wat erg kostbaar was.²⁵¹

Inmiddels zaten de Joodse kinderen al geruime tijd thuis. Er kwamen bij de gemeente dan ook verschillende verzoeken binnen om alvast met de lessen te mogen beginnen. Het eerste verzoek kwam op 24 september. Die dag had Van Dreumel een gesprek met een vertegenwoordigster van de 'Joodsche Commissie te Amsterdam' en een zekere mevrouw Manasse, die in Amersfoort woonde. Naar aanleiding van dit gesprek stelde Van Dreumel een notitie voor burgemeester Noordewier op.²⁵² Met de 'Joodse Commissie te Amsterdam' bedoelde Van Dreumel de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam. Deze commissie was door de Joodse Coördinatie-Commissie in Den Haag op de hoogte gesteld van de voorstellen van de gemeente Amersfoort.²⁵³ Tijdens het gesprek werd afgesproken dat de beide dames zich tot het gemeentebestuur zou wenden met de vraag of het mogelijk was alvast gratis gebruik te maken van de lokalen.²⁵⁴ Op 1 oktober ontving de gemeente vervolgens opnieuw een verzoek. Dit maal van de Commissie ter behartiging der

²⁵⁰ Brief van de burgemeester van de gemeente Baarn aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 25 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁵¹ Brief van de directeur van de afdeling Openbare Werken van de gemeente Amersfoort aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 26 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. Zie tevens de lijst betreffende de hergroepering van leerlingen in verband met de opheffing van de Openbare Scholen nr. 2 en nr. 3 in Amersfoort per 1 september 1940, AE, ScqG (0002.01), nr. 5331.

²⁵² Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 25 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁵³ Brief van de secretaris van de Coördinatie-Commissie voor de Joodsche belangen te Den Haag aan het Amersfoortse gemeentebestuur, 24 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁵⁴ Notitie van de heer Van Dreumel, 25 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

belangen van Joodse schoolkinderen. Deze commissie verzocht de burgemeester om, in afwachting van de officiële regeling, alvast leermiddelen en lokalen voor de Joodse leerlingen beschikbaar te stellen zodat de kinderen bezig gehouden konden worden. De commissie bestond uit een aantal leden van de Joodse gemeenschap, waaronder een zekere mejuffrouw H. de Vries die op de Kamp woonde. Of er een verband bestaat tussen dit nieuwe verzoek en het gesprek van 24 september is niet duidelijk. De naam Manasse is namelijk niet terug te vinden onder de namen van de personen die de brief van de commissie ondertekend hebben.²⁵⁵

De gemeente bracht op 24 september het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging op de hoogte van haar plan om in het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan een Joodse school te vestigen.²⁵⁶ Op 29 september kwam een antwoord op deze brief op het gemeentesecretariaat binnen. De reactie van het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging was, op zijn zachts gezegd, niet positief. De gemeente Amersfoort had inderdaad het recht om over enkele lokalen, die haar eigendom waren, te beschikken. Indien er in deze lokalen een Joodse school gehuisvest werd, zouden de Joodse kinderen echter ook gebruik maken van andere schoolruimten zoals de gangen, de trappen en de speelplaats. Bovendien waren er (nog) geen aparte toiletten. Tegen het gebruik van deze ruimten, die niet het eigendom van de gemeente waren, had het bestuur van de vereniging grote bezwaren. Het bestuur was van mening dat voor al deze praktische problemen er weliswaar een oplossing gevonden kon worden, maar het doel van de scheiding was geweest contacten tussen Joodse en niet-Joodse kinderen te voorkomen. Dit zou zeker niet worden bereikt indien een Joodse school ondergebracht zou worden in een gebouw van een niet-Joodse school.²⁵⁷

Het bestuur van de vereniging vreesde bovendien dat de gemoederen tussen de niet-Joodse en Joodse kinderen zouden oplopen en dat het tot incidenten zou komen. Tevens was men bang dat de school een mikpunt van demonstraties zou worden en dat scholieren van andere scholen de school zouden opzoeken om vechtpartijen uit te lokken. Het hoofd van de school zou dus onder deze omstandigheden onder zware druk komen te staan. Het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging verzocht dan ook met klem de Joodse school niet in hun

²⁵⁵ Brief van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen te Amersfoort aan het college van B&W, 30 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁵⁶ Brief van waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging, 24 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁵⁷ Brief van het bestuur van de Amersfoortsche Schoolvereniging aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 27 september 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

schoolgebouw te vestigen.²⁵⁸ Begin oktober had de heer Van Dreumel vervolgens een telefonisch overleg met het departement van OWC. Tijdens dat gesprek werd de gemeente verzocht het antwoord van het departement af te wachten alvorens de lokalen van het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan in gebruik te nemen. Het departement vermoedde namelijk dat Duitse autoriteiten niet akkoord zouden gaan met het plan.²⁵⁹ De voorbereidingen voor de oprichting van een Joodse school kwamen zodoende in een impasse terecht.

3.3 De Joodse school

In de tweede paragraaf van hoofdstuk één is vermeld dat het departement van OWC pas op 28 oktober 1941 de gemeenten aanschreef die een Joodse lagere school op dienden te richten. De gemeente Amersfoort werd toen pas officieel opgedragen een Joodse school te stichten. Eén van de vele voorschriften die in deze brief werden vermeld, was dat het van Duitse zijde niet werd toegestaan een Joodse school onder te brengen in een gebouw waar al een niet-Joodse school in gehuisvest zat.²⁶⁰ Voor de gemeente Amersfoort betekende dit, indien deze optie op dat moment nog serieus overwogen werd, dat het plan om de Joodse school onder te brengen in het schoolgebouw aan de Johan van Oldenbarneveltlaan strandde.

De Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam, die van het departement van OWC de taak had gekregen leerkrachten voor de Joodse scholen aan te wijzen, gaf twee dagen later aan de gemeente Amersfoort de namen van de leerkrachten door die zij geschikt had bevonden. Als hoofd van de school wees zij een zekere M. van Staveren uit Zeist aan en als onderwijzeres een zekere mejuffrouw K. Cohen uit Garrelswier (provincie Groningen). De gemeente werd gevraagd met deze aanwijzing akkoord te gaan. Tevens werd zij verzocht om onmiddellijk na de oprichting van de Joodse school aan de commissie het adres van de school en het aantal leerlingen door te geven. Ook wilde de commissie van de gemeente vernemen wie er uiteindelijk als leerkrachten waren aangesteld.²⁶¹

²⁵⁸ Ibidem.

²⁵⁹ Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, naar aanleiding van een telefonisch gesprek met het departement van OWC, bestemd voor het college van B&W, 6 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶⁰ Circulaire van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, o.a. aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 28 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶¹ Brief van de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 30 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

Uit een notitie die Van Dreumel op 1 november voor het college van B&W opstelde, blijkt dat het onderwijs aan de Joodse kinderen op maandag 3 november van start ging. Mejuffrouw De Vries, één van de leden van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen, had Van Dreumel hiervan op de hoogte gebracht. Deze commissie had een geschikte locatie gevonden. Dit was het wijkgebouw van de Nederlands Hervormde Gemeente, dat op het Laurens Costerplein 14 gevestigd was. De commissie had enkele zaaltjes in dit wijkgebouw voor een half jaar gehuurd. Van Dreumel noteerde voor de burgemeester dat de gemeente deze huur eventueel kon overnemen. Van Dreumel zou binnenkort samen met de wethouder van Onderwijs en de inspecteur voor het lager onderwijs de zaaltjes gaan bekijken. Uit de notitie blijkt echter dat zij ook nog enkele andere locaties wilden bezichtigen. De locatie stond dus nog niet vast. In de notitie werd tevens de brief van de Centrale Commissie, waarin twee leerkrachten werden aangewezen, aan het college van B&W voorgelegd.²⁶²

De gemeente Amersfoort besloot echter dat zij de heer Felix van Spiegel uit Meppel, die naar de functie als hoofd van de Joodse school had gesolliciteerd, geschikter vond dan de kandidaat die de Centrale Commissie had aangewezen. In een brief van 6 november stelde het gemeentebestuur de Centrale Commissie hiervan op de hoogte. Mejuffrouw Cohen werd door gemeente wel geschikt geacht. Het gemeentebestuur meldde dat de heer Van Spiegel en mejuffrouw Cohen al waren uitgenodigd voor een kennismakingsgesprek.²⁶³ De Centrale Commissie antwoordde op deze brief dat zij bezwaar tegen de eventuele benoeming van de heer Van Spiegel had, deze was al op andere plaats als kandidaat voorgedragen. Door de heer Van Spiegel te benoemen zouden er elders in het land moeilijkheden ontstaan. Van Dreumel noteerde bij het antwoord van de commissie dat de heer Van Spiegel echter al uitgenodigd was voor een kennismaking.²⁶⁴

Op 8 november stuurde het gemeentebestuur een eerste bericht naar de vereniging 'Uw koninkrijk kome', de hervormde vereniging waarvan de zaaltjes waren gehuurd. In deze brief werd vermeld dat de gemeente Amersfoort op de hoogte was gesteld van het feit dat enkele lokalen in het wijkgebouw van de vereniging waren afgehuurd ten behoeve van het onderwijs aan Joodse kinderen. Het gemeentebestuur, die de opdracht had gekregen om een Joodse school te stichten, vroeg of het mogelijk was dat de gemeente de huur van de zaaltjes

²⁶² Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor het college van B&W, 1 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶³ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam, 6 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶⁴ Brief van de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 7 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

overnam. En, zo ja, tegen welke voorwaarden. Tevens werd vermeld dat er binnenkort schoolbanken in de zaaltjes geplaatst zouden worden.²⁶⁵ De vereniging antwoordde op deze brief dat zij begin november een zekere H.J.H. Peper toestemming had gegeven van enkele lokalen gebruik te maken. De gemeente kon, mits zij akkoord ging met de huurvoorwaarden, de huur per 1 december overnemen. Tegen het plaatsen van schoolbanken bestond geen bezwaar.²⁶⁶

Op 14 november stelde het gemeentebestuur het departement van OWC op de hoogte. De burgemeester beschreef waar de Joodse school gevestigd was en welke (financiële) regelingen er getroffen waren. Het gemeentebestuur zou per 1 december de Joodse school van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen overnemen. Het gemeentebestuur vermeldde dat de heer Van Spiegel tot hoofd van de Joodse school was benoemd. De gemeente Amersfoort prefereerde namelijk de heer Van Spiegel boven de door de Centrale Commissie aangewezen kandidaat. De heer Van Spiegel was immers, zo werd in de brief vermeld, een oud-Amersfoorter en had bij het kennismakingsgesprek een zeer goede indruk achter gelaten.²⁶⁷

Het gemeentebestuur stuurde op 14 november tevens een reactie naar de Centrale Commissie. In deze brief werd aangegeven dat de gemeente Amersfoort toch de heer Van Spiegel tot tijdelijk hoofd had benoemd. Het gemeentebestuur hoopte dat de commissie hiermee kon instemmen. Mejuffrouw Kaatje Cohen, de kandidaat die de commissie voor de vacature voor onderwijzers had aangedragen, had wel een tijdelijke benoeming gekregen.²⁶⁸ De Centrale Commissie antwoordde op 18 november dat zij een oplossing zou vinden voor de moeilijkheden die elders zouden ontstaan door de benoeming van de heer Van Spiegel. Zij ging dus uiteindelijk toch akkoord.²⁶⁹

Op 21 november schreef waarnemend burgemeester Noordewier aan de vereniging Uw koninkrijk kome dat hij akkoord ging met de huurvoorwaarden en dat de gemeente de huur per 1 december zou overnemen.²⁷⁰ Vervolgens werd op 24 november middels een officieel

²⁶⁵ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan D. Schroor, secretaris van de vereniging 'Uw koninkrijk kome' te Amersfoort, 8 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶⁶ Bericht van de secretaris van de vereniging Uw koninkrijk kome te Amersfoort, D. Schroor, aan het Amersfoortse gemeentebestuur, 11 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶⁷ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 14 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶⁸ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam, 14 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁶⁹ Brief van de Centrale Commissie voor het Joodsch Onderwijs te Amsterdam aan B. Noordewier, waarnemend burgemeester van Amersfoort, 18 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁷⁰ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan D. Schroor, secretaris van de vereniging Uw koninkrijk kome te Amersfoort, 21 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

besluit van de burgemeester (Besluit 87) bekend gemaakt dat de gemeente per 1 december een Joodse school voor gewoon lager onderwijs zou stichten in het wijkgebouw aan het Laurens Costerplein. Dit betekende dat de Joodse school, die op particulier initiatief was ontstaan, nu officieel was opgericht. Feitelijk kwam het er echter op neer dat met dit besluit, waarvan het concept door de afdeling Onderwijs was opgesteld, de gemeente per 1 december de Joodse school en de huur van de gebruikte lokalen overnam.²⁷¹

De heer Van Dreumel ondernam vervolgens actie om de ouders van de Joodse kinderen op de hoogte te stellen van de stichting van de Joodse lagere school. Dit deed hij op verzoek van Mejuffrouw De Vries, wier commissie het onderwijs voor de Joodse schoolkinderen verzorgd had. Deze mejuffrouw De Vries was voor de gemeente inmiddels een soort contactpersoon geworden. Van alle correspondentie aan gaande de Joodse school werd een afschrift aan haar gezonden.²⁷² Op 26 november werd een brief naar de ouders van de Joodse kinderen die in aanmerking kwamen voor het bezoeken van de Joodse lagere school gestuurd. Daarin werd vermeld waar de school was en wie als hoofd van de school was aangesteld. Tevens werd aangegeven dat het volgen van (Joods) godsdienstonderwijs niet verplicht was gesteld en dat er geen schoolgeld betaald hoefde te worden.²⁷³ De burgemeester van Soest werd op 28 november op de hoogte gesteld. Ook in deze brief werd informatie over de school gegeven. De Joodse school werd ook opengesteld voor de Joodse kinderen uit Soest. Vermeld werd dat daar geen kosten aan waren verbonden, zodoende werd er uiteindelijk niet om financiële bijdrage van de gemeente Soest gevraagd. De burgemeester van Soest werd verzocht de ouders van de Joodse leerlingen in zijn gemeente op de hoogte te stellen.²⁷⁴

Uit het archief van het Amersfoortse gemeentebestuur blijkt dat de Joodse school op het moment dat deze door de gemeente werd overgenomen 43 leerlingen telde.²⁷⁵ Het was dus een zeer kleine school. Dit aantal komt overigens niet overeen met de cijfers die in het archief van het departement van OWC betreffende het schooljaar 1941-42 terug te vinden zijn. Daar wordt in een overzicht van gemeenten met Joodse scholen, gedateerd op 3 juli 1942, vermeld

²⁷¹ Besluit nr. 87 van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, 24 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828. Zie tevens het Register van besluiten der burgemeester, 24 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 814.

²⁷² Notitie van de chef van de afdeling Onderwijs van de gemeente Amersfoort, J.G. van Dreumel, bestemd voor het college van B&W, 24 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁷³ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de ouders / verzorgers van de Joodse kinderen die in aanmerking kwamen voor het bezoeken van de Joodse school in Amersfoort, 26 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁷⁴ Brief van de waarnemend burgemeester van Amersfoort, B. Noordewier, aan de burgemeester van Soest, 28 november 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁷⁵ Dit blijkt uit een brief van de burgemeester van Amersfoort, H. Molendijk, die ruim een jaar na de bevrijding naar J. Gielen, de minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (OKW) werd verstuurd, 27 september 1946, AE, ScqG (0002.01) nr. 5828.

dat in de zomer van 1942 de Joodse school in Amersfoort door 53 leerlingen bezocht werd. Een verklaring hiervoor kan zijn, gezien het feit dat het hier om een latere telling gaat, dat het aantal leerlingen op de Joodse school na december 1941 nog groeide omdat er een aantal Joodse kinderen uit enkele buitengemeenten bij kwam. In dit overzicht wordt trouwens ook vermeld dat er in Amersfoort een ulo cursus bestond. Deze werd in de zomer van 1942 door vijftien leerlingen gevolgd.²⁷⁶ Dit is een opmerkelijk gegeven aangezien de gemeente Amersfoort niet voorkomt op de lijst van gemeenten die in het najaar van 1941 van de secretaris-generaal de opdracht hadden gekregen om een Joodse ulo te stichten.²⁷⁷ In het archief van het Amersfoortse gemeentebestuur heb ik bovendien geen aanwijzingen kunnen vinden die erop duiden dat er in Amersfoort een Joodse ulo werd opgericht. Het lijkt mij dan ook niet aannemelijk dat deze cursus door de gemeente georganiseerd werd. Immers, zo bleek uit de vorige paragraaf, besloot de gemeente Amersfoort vrij snel dat zij voor de Joodse leerlingen die een ulo hadden bezocht geen maatregelen zou treffen. Ik heb sterk het vermoeden dat deze ulo cursus door particulier initiatief ontstond en dus een soort huiskamerschooltje was.

Uit het archief van het gemeentebestuur blijkt dat de gemeente vanaf 1 december 1941, het moment waarop zij de Joodse school officieel oprichtte, nauwelijks toezicht op de school hield. In dit archief is namelijk nauwelijks bronnenmateriaal over de periode van eind 1941 tot najaar 1942 terug te vinden. Er zijn feitelijk alleen gegevens bewaard gebleven over het aantal leerlingen dat de Joodse school bezocht. Ik ben er dan ook van overtuigd dat de Joodse school weliswaar formeel gezien onder toezicht van het gemeente stond, maar dat zij zich in feite na december 1941 niet meer met het onderwijs aan de Joodse kinderen bemoeide. Waarschijnlijk zag de gemeente het enkel als haar taak om een Joodse school te stichten. Daaraan had zij voldaan.

In het begin van september 1942 ging er een nieuw, en laatste, schooljaar van de Joodse school van start. Ook in dit schooljaar werd het onderwijs verzorgd door Felix van Spiegel en Kaatje Cohen. Dankzij de dagboekaantekeningen van Jules Frank, over wie in hoofdstuk twee al het een en ander is vermeld, ben ik iets meer te weten gekomen over het onderwijs aan de Joodse kinderen. Zoals al in hoofdstuk twee is beschreven, begon de heer Frank met het op schrift stellen van de gebeurtenissen in de Joodse gemeenschap nadat in augustus 1942 het

²⁷⁶ Overzicht van gemeenten met Joodse scholen, met vermelding van het aantal Joodse leerlingen dat deze scholen bezocht. Bijgevoegd bij de brief van de Centrale Commissie voor het Joodse onderwijs te Amsterdam, aan J. van Dam, secretaris-generaal van het departement van OWC, 3 juli 1942, NA, MvOW (2.14.37), nr. 356.

²⁷⁷ Brief van de secretaris-generaal van het departement van OWC, J. van Dam, aan M. Rost van Tonningen, secretaris-generaal van het departement van Financiën, 21 november 1941, NA, MvOW (2.14.37), nr. 352.

bericht kwam dat een groot deel van de Amersfoortse Joden de stad diende te verlaten. Zodoende bevat zijn dagboek alleen een paar aantekeningen van gebeurtenissen die tijdens het laatste schooljaar van de Joodse school plaatsvonden.²⁷⁸

Begin september 1942 schreef Frank dat de Joodse school aan een nieuw schooljaar was begonnen en dat de school op dat moment door 21 leerlingen werd bezocht.²⁷⁹ Dit aantal komt overeen met de gegevens die in het archief van het gemeentebestuur betreffende de leerlingenaantallen van de Joodse school terug te vinden zijn. Ook bij de gemeente was dus bekend dat de school aan begin van het nieuwe schooljaar 21 leerlingen telde.²⁸⁰ Het aantal leerlingen was, ten opzichte van het vorige schooljaar, dus flink gedaald. Dit kwam doordat, zoals zojuist is vermeld, een groot deel van de Amersfoortse Joden de stad in augustus 1942 had moeten verlaten. Frank vermeldde tevens dat er inderdaad toch een ulo cursus in Amersfoort bestond. Deze cursus werd in het schooljaar van 1942-1943 door mejuffrouw L. van Tijn en de heer U. van Dam verzorgd. Vermoedelijk heeft er in Amersfoort ook nog een kleuterschooltje bestaan. Frank schreef namelijk in november 1942 in zijn dagboek dat er al geruime tijd voor kleuteronderwijs gezorgd werd. Dit werd eerst verzorgd door een zekere mevrouw Snel. Nadat zij was vertrokken had mejuffrouw F. Simmeren deze taak op zich genomen.²⁸¹ Ik vermoed dat ook dit kleuterklasje door particulier initiatief is ontstaan. In het archief van het gemeentebestuur zijn namelijk ook ten aanzien van dit kleuterklasje geen aanwijzingen te vinden die erop duiden dat de gemeente Amersfoort van het bestaan van dit klasje op de hoogte was.

De gemeente ontving begin november 1942 een brief van de commissaris der provincie Utrecht waarin hij vermeldde dat de Joodse scholen met ingang van 1 september 1942 waren overgedragen aan de Joodse Raad.²⁸² Deze brief, gedateerd op 28 oktober, ging met name in op de regelingen die getroffen waren omtrent de teruggave van de kosten die de gemeente ten behoeve van het Joodse onderwijs had gemaakt. In de volgende paragraaf zal ik nader op dit onderwerp ingaan. Door middel van deze brief werd het gemeentebestuur ervan op de hoogte gesteld dat de Joodse school overgedragen diende te worden aan de Joodse Raad. Deze overdracht vond in november plaats.²⁸³ De bezetting van het personeel van de Joodse school

²⁷⁸ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort', 5-14.

²⁷⁹ Ibidem, 5-6.

²⁸⁰ Dit blijkt uit de brief van de burgemeester van Amersfoort, H. Molendijk, aan J. Gielen, de minister van OKW, 27 september 1946, AE, ScqG (0002.01) nr. 5828.

²⁸¹ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort', 5-6.

²⁸² Brief van de commissaris der provincie Utrecht, W.B. Engelbrecht, aan de burgemeesters van de gemeenten der provincie Utrecht, 28 oktober 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁸³ Brief van het hoofd van de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, I. van der Velde, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 29 oktober 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

bleef na de overdracht hetzelfde. Opmerkelijk is dat de gemeente Amersfoort vanaf dat moment door zowel de Joodse Raad als het departement van OWC nog regelmatig aangeschreven werd met het verzoek om bepaalde informatie te verstrekken. De vreemde situatie deed zich dus voor dat de gemeente formeel gezien niet meer verantwoordelijk was voor de Joodse school, maar dat wel verwacht werd dat zij een oogje in het zeil hield.

De heer Frank schreef in zijn dagboek ook over de viering van Chanoeka. Zo schreef hij dat op 4 december 1942 op het kleuterschooltje een feest ter gelegenheid van Chanoeka werd gevierd. Tijdens dit feestje werd er verteld over Chanoeka en onder leiding van mejuffrouw Simmeren werden er spelletjes gedaan en werden de kinderen getrakteerd.²⁸⁴ Op de Joodse school was er op 9 december een feest. Tijdens dit feest werd er een film vertoond, werd er naar muziek geluisterd en werd er een stoelendans gehouden. In de pauze waren er versnaperingen die, zo schreef Frank, door de kinderen 'gretig aanvaard werden'.²⁸⁵ Het feest was georganiseerd door mejuffrouw Cohen en de heren Van Tijn en van Dam. De laatste twee probeerden iedereen ook moed in te spreken. Volgens Frank werd er veel moeite gedaan om de kinderen een gezellige middag te bezorgen. De middag werd afgesloten met een sjoeldienst en het voorlezen van het Chanoekaverhaal door voorganger Van Dam. Daarna gingen de kinderen met een cadeautje naar huis.²⁸⁶ Dit mooie verhaal illustreert dat binnen de steeds kleinere Joodse gemeenschap nog steeds initiatieven werden genomen om de gang van zaken op de school zo normaal mogelijk te laten lijken. Echter blijkt uit dit verhaal ook dat de Joodse school, ondanks dat aanvankelijk door de gemeente het volgen van Joods godsdienst niet verplicht was gesteld, een duidelijk Joods karakter had.

Intussen werd de Joodse gemeenschap in Amersfoort steeds kleiner. De Joodse school liep steeds verder leeg. Uit het dagboek van de heer Frank blijkt dat eind januari 1943 het kleuterschooltje gesloten werd.²⁸⁷ Op 23 maart had het departement van Financiën de gemeente Amersfoort om een opgave van de Joodse leerplichtige leerlingen gevraagd.²⁸⁸ De pas benoemde burgemeester Harloff verzocht vervolgens het hoofd van de Joodse school, de heer Van Spiegel, de namen en geboortedata van de leerlingen door te geven die op 1 maart 1943 op de school ingeschreven stonden.²⁸⁹ Uit het antwoord van der heer Van Spiegel blijkt

²⁸⁴ Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort', 10.

²⁸⁵ Ibidem, 10.

²⁸⁶ Ibidem.

²⁸⁷ Ibidem, 11.

²⁸⁸ Brief van het hoofd van de afdeling Begrotingszaken van het departement van Financiën aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 23 maart 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁸⁹ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan F. van Spiegel, het hoofd van de Joodse school te Amersfoort, 1 april 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

dat op 1 maart 1943 nog maar zes kinderen de Joodse school bezochten.²⁹⁰ Uit de dagboek aantekeningen van Frank blijkt dat de Joodse school begin april ophield ‘*wegens gebrek aan leerlingen*’.²⁹¹ In een brief die burgemeester Harloff op 29 april 1943 aan de Joodse Raad schreef, wordt wat meer informatie gegeven. Daaruit blijkt dat de Joodse school in Amersfoort met ingang van 1 april 1943 was opgeheven. De schoolmeubelen en leermiddelen die de gemeente aan de Joodse school had uit geleend, waren inmiddels weer in het bezit van de gemeente.²⁹²

3.4 De kosten van het Joodse onderwijs

In het eerste schooljaar werden, zoals ik al eerder heb aangegeven, de kosten van het Joodse onderwijs door de gemeente betaald. Deze kosten werden door het departement van OWC als voorschotten beschouwd die op een later moment aan de gemeenten terug betaald zouden worden. Toen de Joodse Raad per 1 september 1942 het toezicht over de Joodse scholen van de gemeenten overnam, werd deze ook verantwoordelijk voor de financiering van het Joodse onderwijs. Indien gemeenten na 1 september 1942 nog kosten ten behoeve van het Joodse onderwijs hadden gemaakt, moest de Joodse Raad deze terugbetalen. Er bestond op dat moment nog steeds geen definitieve regeling ten aanzien van de kosten die de gemeenten vóór september 1942 gemaakt hadden. In deze laatste paragraaf zal ik behandelen hoe deze kwestie verder verliep. Daarbij zal ik met name aandacht schenken aan de manier waarop het gemeentebestuur de zaak probeerde af te handelen.

Naar aanleiding van de brief die de commissaris der provincie Utrecht op 28 oktober 1942 verstuurd had, kwam de kwestie rond de teruggave van de gemaakte kosten voor het Joodse onderwijs bij de gemeente Amersfoort op de agenda te staan. In deze brief schreef de commissaris der provincie dat hij van het departement van Binnenlandse Zaken het bericht had ontvangen dat de rijkscommissaris een definitieve regeling getroffen had ten aanzien van de financiering van het Joodse onderwijs. Deze hield in dat de Joodse Raad, die met ingang van 1 september 1942 het toezicht over de Joodse scholen van de gemeenten overnam, verantwoordelijk was voor de verdere financiering van het onderwijs aan de Joodse leerlingen. De Joodse Raad werd bovendien opgedragen om eventuele kosten die de

²⁹⁰ Brief van het hoofd van de Joodse school te Amersfoort, F. van Spiegel, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 3 april 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁹¹ Dagboek van Jules Frank, ‘Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort’, 14.

²⁹² Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, 29 april 194, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

gemeenten sinds 1 september 1942 hadden gemaakt terug te betalen. De gemeenten zouden de kosten die vóór 1 september 1942 waren gemaakt echter niet terugkrijgen. De gemeenten kregen van de commissaris der provincie de opdracht om in de toekomst geen verdere kosten te maken ten behoeve van het Joodse onderwijs.²⁹³

Op het moment dat deze brief op het gemeentesecretariaat binnenkwam, was de NSB'er Harloff al geruime tijd burgemeester van de gemeente Amersfoort. Naar aanleiding van de brief werd het personeel van de Joodse school begin november uit de gemeentelijke dienst 'ontheven'.²⁹⁴ Bovendien werd de huur van de lokalen van het wijkgebouw aan het Laurens Costerplein opgezegd.²⁹⁵ Vanwege het huurcontract dat de gemeente had afgesloten, liep de huur van de lokalen echter door tot 1 januari 1943.²⁹⁶ Harloff wilde ook een vergoeding voor de kosten die de gemeente na september 1942 nog ten behoeve van het Joodse onderwijs gemaakt had. Op 12 november nam hij contact op met de Joodse Raad te Amsterdam. In deze brief gaf hij enige informatie over de Joodse school die in Amersfoort gevestigd was. Zo vermeldde hij onder andere van wie en onder welke voorwaarden de gemeente de bovenzaaltjes had gehuurd. Omdat de Joodse school nu onder toezicht van de Joodse Raad viel, had het gemeentebestuur de huur opgezegd en het hoofd en de onderwijzeres van de school van hun tijdelijke functie ontheven. Sinds september 1942 had de gemeente, totdat het bericht van de commissaris der provincie kwam, nog wel enige kosten ten behoeve van het Joods onderwijs gemaakt. De Joodse Raad zou binnenkort een opgave van deze kosten ontvangen met het verzoek deze terug te betalen.²⁹⁷ De Joodse Raad vroeg naar aanleiding van deze brief om verdere informatie over de Joodse school en verzocht de gemeente een opgave op te sturen van de kosten die zij tussen september en december 1942 gemaakt had.²⁹⁸

Burgemeester Harloff deed vervolgens begin december navraag bij de directeur van de afdeling Openbare Werken naar de waarde van de schoolmeubelen en leermiddelen die de Joodse school in bruikleen had. Hij vroeg tevens om advies betreffende de vergoeding die de

²⁹³ Brief van Engelbrecht aan de burgemeesters van de gemeenten der provincie Utrecht, 28 oktober 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁹⁴ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, 12 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁹⁵ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan D. Schroor, secretaris van de vereniging Uw koninkrijk kome te Amersfoort, 9 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁹⁶ Brief van de secretaris van de vereniging Uw koninkrijk kome te Amersfoort, D. Schroor, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 12 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁹⁷ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de Joodse Raad te Amsterdam, 12 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

²⁹⁸ Brief van het hoofd van de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, I. van der Velde, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 18 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

gemeente kon vragen voor het gebruik van deze schoolmeubelen en leermiddelen.²⁹⁹ De directeur van de afdeling Openbare Werken gaf op 10 december door welke leer- en hulpmiddelen door de Joodse school gebruikt werden en adviseerde als vergoeding een bedrag van zeventig gulden per jaar te rekenen.³⁰⁰ Niet veel later stuurde Harloff de gevraagde opgave van de kosten die de gemeente sinds september 1942 had gemaakt naar de Joodse Raad op. Deze kosten bestonden uit de salarissen van het personeel (over de maanden september en oktober) en uit een verbruiksvergoeding voor de schoolmeubelen en leermiddelen die aan de school waren uit geleend.³⁰¹ De Joodse Raad antwoordde op deze brief dat hij de salarissen van het personeel van de Joodse school nog niet kon terugbetalen. Er waren namelijk nog besprekingen gaande betreffende de teruggave van de kosten die gemeenten sinds 1 september 1942 ten behoeve van het Joodse onderwijs hadden gemaakt. De Joodse Raad ging wel akkoord met bedrag dat voor de bruikleen van de schoolmeubelen en leermiddelen was vastgesteld. Er werd echter ook rekening gehouden met de mogelijkheid dat de Joodse school voor september 1943 opgeheven kon worden. De Joodse Raad rekende er op dat in dat geval er een nieuwe afspraken gemaakt zouden worden.³⁰²

Burgemeester Harloff reageerde op 29 april 1943 op deze brief. Hij had namelijk het bericht gekregen dat de Joodse school per 1 april was opgeheven. De gemeente zou echter over de periode van september 1942 tot april 1943 nog een vergoeding van de Joodse Raad ontvangen voor het gebruik van de schoolmeubelen en leermiddelen. Deze waren inmiddels weer in het bezit van de gemeente. De Joodse Raad werd verzocht dit bedrag over te maken. Daarnaast vroeg de burgemeester hoe de besprekingen ten aanzien van de teruggave van de kosten over de periode van september tot en met december 1942 verliepen. De salarissen van het personeel van de Joodse school van de maanden september en oktober 1942 waren namelijk nog steeds niet vergoed.³⁰³ De Joodse Raad antwoordde hierop dat de vergoeding voor het gebruik van de schoolmeubelen en leermiddelen overgemaakt zou worden. De raad meldde dat hij nog geen uitspraak kon doen over de eventuele terugbetaling van de kosten die

²⁹⁹ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de directeur van de afdeling Openbare Werken van de gemeente Amersfoort, 2 december 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰⁰ Brief van de directeur van de afdeling Openbare Werken van de gemeente Amersfoort aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 10 december 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰¹ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, 16 december 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰² Brief van het hoofd van de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, I. van der Velde, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 21 december 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰³ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de Joodse Raad te Amsterdam, 29 april 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

in de periode van september tot en met december gemaakt waren. Op dat moment vonden er namelijk nog steeds besprekingen over de teruggave van deze kosten plaats.³⁰⁴

Deze besprekingen werden in augustus 1943 afgerond. De Joodse Raad nam vervolgens opnieuw contact met de gemeente Amersfoort op. De raad was opgedragen over te gaan op het terugbetalen van de kosten die de gemeenten na 1 september ten behoeve van het Joodse onderwijs hadden gemaakt. Bij de berekening van het terug te betalen bedrag werd de subsidie die de Joodse Raad in de maanden vóór de daadwerkelijke overdracht voor de leerlingen uit de betreffende gemeente had ontvangen als maximum genomen. Veel gemeenten hadden namelijk pas in het najaar van 1942 de Joodse scholen officieel aan de Joodse Raad overgedragen. De Joodse Raad was nu bezig voor iedere gemeente waar onderwijs aan Joodse kinderen was gegeven het te vergoeden bedrag te berekenen. De gemeenten zouden deze berekening spoedig ontvangen.³⁰⁵

De berekening kwam eind oktober bij de gemeente Amersfoort binnen. De gemeente kreeg het subsidiebedrag dat de Joodse Raad in de maanden september en oktober van het jaar 1942 voor de Joodse leerlingen in Amersfoort had ontvangen terug. Omdat de gemeente per 1 november 1942 de Joodse school had overgedragen aan de Joodse Raad zouden de kosten die na die datum waren gemaakt niet worden vergoed. Uiteindelijk kwam het erop neer dat de gemeente Amersfoort een bedrag van 213,34 gulden zou ontvangen. Dat was minder dan de helft van het bedrag waar zij oorspronkelijk om had gevraagd. Aan de burgemeester werd gevraagd of hij akkoord ging met het bedrag dat de Joodse Raad had vastgesteld.³⁰⁶ Harloff antwoordde hierop dat hij akkoord ging en verzocht de Joodse Raad het berekende bedrag over te maken.³⁰⁷

Met deze brief was de zaak afgehandeld. Maar hoe zat het met de kosten die de gemeente vóór september 1942 ten behoeve van het Joodse onderwijs had gemaakt? De secretaris-generaal van het departement van OWC had in zijn circulaire van 28 oktober 1941 toegezegd dat de kosten die de gemeenten zouden maken voor het Joodse onderwijs als voorschotten beschouwd dienden te worden. Deze kosten zouden op een later moment terugbetaald worden.³⁰⁸ De commissaris der provincie Utrecht had echter in zijn brief van 28 oktober 1942

³⁰⁴ Brief van het hoofd van het secretariaat van de Joodse Raad te Amsterdam, J.H. Aa, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 3 mei 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰⁵ Brief van het hoofd van de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, I. van der Velde, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 19 augustus 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰⁶ Brief van het hoofd van de afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, I. van der Velde, aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 29 oktober 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰⁷ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan afdeling Onderwijs van de Joodse Raad te Amsterdam, 11 november 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³⁰⁸ Circulaire van Van Dam o.a. aan B. Noordewier, 28 oktober 1941, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

gemeld dat de kosten die vóór september 1942 waren gemaakt niet aan de gemeenten zouden worden terugbetaald. Harloff ondernam desondanks actie om deze kosten toch terug te krijgen. Aanleiding hiervoor was een brief van de burgemeester van 's-Hertogenbosch. In deze brief, gedateerd op 24 november 1942, meldde deze burgemeester aan zijn collega in Amersfoort dat hij van de commissaris der provincie Noord-Brabant het bericht had ontvangen dat de kosten die vóór september 1942 ten behoeve van het Joodse onderwijs waren gemaakt niet vergoed zouden worden. Aangezien in Amersfoort ook een Joodse school gevestigd was, wilde hij van Harloff weten of hij zich bij de zaak zou neerleggen of van plan was stappen te ondernemen.³⁰⁹ Harloff antwoordde begin december dat hij de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten over deze kwestie had aangeschreven.³¹⁰

In deze brief legde hij aan de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten de hele situatie uit. De secretaris-generaal van het departement van OWC had in zijn circulaire van 28 oktober 1941 geschreven dat de kosten die de gemeenten zouden maken voor het Joodse onderwijs als voorschotten beschouwd dienden te worden. De gemeente Amersfoort had in navolging van de voorschriften vervolgens de salarissen van de Joodse leerkrachten en de huur betaald en had de benodigde schoolmeubelen en leermiddelen aan de Joodse school geleverd. Deze kosten zouden, zo stond in de circulaire van 28 oktober 1941 vermeld, op een later moment aan de gemeenten worden terugbetaald. De gemeenten zouden op een later tijdstip bericht krijgen over de wijze waarop deze kosten zouden worden vergoed. De secretaris-generaal had nu echter zijn belofte gebroken. Harloff uitte zijn bezwaar tegen het feit dat de gemeente Amersfoort, die van het departement de opdracht had gekregen om een Joodse school op te richten, nu uiteindelijk voor de kosten zou opdraaien. Hij vroeg of de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten stappen kon ondernemen zodat er een goede regeling zou komen.³¹¹

De Vereniging van Nederlandse Gemeenten antwoordde op 13 januari 1943 dat zij de kwestie met het departement van Binnenlandse Zaken en het departement van OWC had besproken. Uit dit overleg was gebleken dat de Duitse bezettingsautoriteiten hadden bepaald dat de kosten die vóór september 1942 waren gemaakt niet teruggegeven zouden worden. Aanvankelijk werd dan ook aarzelend gereageerd toen de vereniging vroeg of het mogelijk was de regeling nog te wijzigen. Op de betrokken departementen was er echter ook begrip

³⁰⁹ Brief van de burgemeester van 's-Hertogenbosch aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 24 november 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹⁰ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de burgemeester van 's-Hertogenbosch, 2 december 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹¹ Brief van de burgemeester van Amersfoort, J.G.L. Harloff, aan de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten te Den Haag, 3 december 1942, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

voor de teleurstelling die bij de gemeenten was ontstaan. Immers had de secretaris-generaal toegezegd dat de kosten voor het Joodse onderwijs vergoed zouden worden. Uiteindelijk werd dan ook besloten om contact op te nemen met het departement van Financiën om tot een gunstigere regeling te komen. De Vereeniging van Nederlandse Gemeenten had bovendien ook de bezwaren van de betrokken gemeenten nog eens uiteengezet in een brief aan de secretaris-generaal van het departement van OWC. In deze brief had zij er tevens op aangedrongen om voor de betrokken gemeenten tot een betere regeling te komen.³¹²

Nog geen maand later ontving de gemeente Amersfoort een nieuwe brief van de vereniging. Zij had namelijk een reactie van secretaris-generaal Van Dam ontvangen. Van Dam schreef in zijn brief dat hij begrip had voor de kritiek op de genomen beslissing. De bezettingsautoriteiten waren destijds tot die beslissing gekomen omdat de Joodse Raad financieel niet in staat was de gemaakte kosten te vergoeden. De secretaris-generaal zou echter proberen met de betrokken instanties een regeling te treffen waardoor deze kosten alsnog uit de Rijkskas vergoed zouden worden.³¹³ Meer dan een jaar later, op 31 mei 1944, kwam er een vervolg op deze brief. De Vereeniging van Nederlandse Gemeenten had namelijk opnieuw contact opgenomen met de secretaris-generaal. Zij had gevraagd of de besprekingen al tot enig resultaat hadden geleid. De secretaris-generaal had hierop geantwoord dat het overleg met de betrokken instanties nog tot niets had geleid. De gesprekken waren echter nog steeds niet afgerond. Na afloop van de besprekingen zou de secretaris-generaal opnieuw contact met de Vereeniging van Nederlandse Gemeenten opnemen. De vereniging beloofde in haar brief de gemeenten op de hoogte te zullen houden. Dit was de laatste brief die de gemeente tijdens de bezetting van de vereniging ontving.³¹⁴

Uit het voorgaande is gebleken dat burgemeester Harloff zich vanaf oktober 1942 inzette om de kosten die voor het Joodse onderwijs waren gemaakt terug te krijgen. In de laatste paragraaf van hoofdstuk twee is naar voren gekomen dat Harloff sterk antisemitisch was en dat, volgens gemeentesecretaris Kaan, de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen één van zijn belangrijkste beleidspunten was. Het is moeilijk te beoordelen of Harloff ten aanzien van de vergoeding van de gemaakte kosten voor het Joodse onderwijs anders heeft gehandeld dan een niet-nationaal-socialistische burgemeester zou hebben gedaan. Uit naoorlogse

³¹² Brief van de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten te Den Haag aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 13 januari 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹³ Brief van de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten te Den Haag aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 10 februari 1943, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹⁴ Brief van de Vereeniging van Nederlandsche Gemeenten te Den Haag aan J.G.L. Harloff, burgemeester van Amersfoort, 31 mei 1944, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

correspondentie blijkt namelijk dat na de bevrijding de kwestie feitelijk op eenzelfde manier behandeld werd.

Op 13 januari 1947 gaf de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten namelijk aan de gemeente door dat zij na de bevrijding opnieuw een poging had ondernomen om een regeling te treffen voor de vergoeding van de kosten van het Joodse onderwijs. Uiteindelijk had dit ertoe geleid dat het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen (hierna afgekort als het ministerie van OKW) toegezegd had de kwestie te behandelen.³¹⁵ In september 1947 maakte het ministerie van OKW vervolgens bekend dat zij bereid was een deel van de kosten alsnog terug te betalen. De gemeente Amersfoort werd door het ministerie verzocht een opgave op te sturen van de kosten die vóór 1 september 1942 ten behoeve van het Joodse onderwijs waren gemaakt. Eventuele uitgaven die na deze datum waren gedaan en niet door de Joodse Raad waren vergoed, mochten tevens vermeld worden.³¹⁶ Op 25 februari 1948 stuurde het Amersfoortse gemeentebestuur een opgave van de gemaakte kosten op. Uit deze opgave blijkt dat de gemeente Amersfoort het ministerie van OKW vroeg een bedrag van 3535 gulden terug te betalen. Het gemeentebestuur gaf bij de declaratie een zeer gedetailleerde omschrijving van de gemaakte kosten.³¹⁷ Het ministerie van OKW vroeg vervolgens een aantal keer om specificaties van bepaalde kosten. In maart 1950 berichtte het ministerie van OKW dat een bedrag van 3301,96 gulden alsnog zou worden vergoed.³¹⁸ Uit de naoorlogse correspondentie omtrent deze kwestie blijkt dus dat ook na de bevrijding er veel moeite werd gedaan om de gemaakte kosten terug te krijgen.

³¹⁵ Brief van de Vereniging van Nederlandsche Gemeenten te Den Haag aan H. Molendijk, burgemeester van Amersfoort, 13 januari 1947, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹⁶ Brief van het ministerie van OKW aan het college van B&W van Amersfoort, 19 september 1947, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹⁷ Brief van de burgemeester van Amersfoort, H. Molendijk, aan J. Gielen, de minister van OKW, 25 februari 1948, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

³¹⁸ Brief van de chef van het kabinet, H.J. Schölvinc, namens het ministerie van OKW, aan H. Molendijk, burgemeester van Amersfoort, 20 maart 1950, AE, ScqG (0002.01), nr. 5828.

Conclusie

De scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen kwam in Amersfoort snel en gemakkelijk tot stand. Het Amersfoortse gemeentebestuur stelde de scholen eind augustus 1941 op de hoogte van de opdracht tot verwijdering van de Joodse leerlingen. In de eerste helft van september leverden de Amersfoortse scholen die door Joodse leerlingen waren bezocht keurig de gegevens van deze leerlingen bij de gemeente in. Binnen enkele weken was de scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen geregeld. In totaal werden in Amersfoort 78 leerlingen van hun vertrouwde scholen verwijderd. De gemeente Amersfoort had maar zeer beperkt toezicht op het scheidingsproces gehouden. De verantwoordelijkheid voor de registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen werd bij de betrokken scholen gelegd. De gemeente Amersfoort verzamelde enkel de gegevens die de scholen hadden ingeleverd en controleerde vervolgens aan de hand van het bevolkingsregister of alle leerplichtige Joodse leerlingen op de door de scholen ingezonden lijsten voorkwamen. Uit deze controle bleek dat alle leerplichtige Joodse kinderen in Amersfoort van hun scholen waren verwijderd. Aan de opdracht om de Joodse en niet-Joodse leerlingen van elkaar te scheiden was dus voldaan. Het kleine aantal scholen dat niet op de brief van het gemeentebestuur had gereageerd, hoefde niet opnieuw aangeschreven te worden.

Er zijn twee opvallende overeenkomsten te signaleren in de wijze waarop de segregatie in het onderwijs in de gemeenten Amsterdam en Amersfoort doorgevoerd werd. Een eerste overeenkomst is dat in beide gemeenten de scheiding vrij gemakkelijk tot stand kwam. De opdracht tot scheiding van Joodse en niet-Joodse leerlingen werd door de beide gemeentebesturen klakkeloos overgenomen. Vervolgens schoven zij de verantwoordelijkheid voor de registratie en verwijdering van de Joodse kinderen op de scholen af. Het overgrote deel van de scholen deed wat gevraagd werd. In Amersfoort was er maar één school die weigerde aan de maatregel mee te werken. Zoals daarnet al is vermeld was het aantal Amersfoortse scholen dat de brief van het gemeentebestuur niet beantwoordde ook klein. In Amsterdam werkte ook het merendeel van de scholen aan de registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen mee. Slechts een relatief klein aantal scholen protesteerde tegen de scheiding of gaf geen antwoord op de brief van het gemeentebestuur. Deze scholen werden overigens niet bestraft. Secretaris-generaal Van Dam maakte begin november aan de gemeentebesturen bekend dat de verantwoordelijkheid voor het verwijderen van de Joodse leerlingen van de niet-Joodse scholen uiteindelijk bij de ouders van deze kinderen lag. De Duitse bezetter dreigde dat er maatregelen genomen zouden worden tegen de Joodse ouders

die weigerden hun kinderen van de niet-Joodse scholen te laten verwijderen. De weinige ouders die tot dan toe hun kinderen nog steeds naar niet-Joodse scholen stuurden, legden zich uiteindelijk bij de situatie neer.

Een tweede overeenkomst is dat in beide gemeenten de segregatie in het onderwijs efficiënt doorgevoerd werd. Zowel in Amsterdam als in Amersfoort was aan de opdracht tot scheiding van de Joodse en niet-Joodse kinderen volledig voldaan. Zoals net is vermeld, bleek uit de controle van het Amersfoortse gemeentebestuur dat alle leerplichtige Joodse kinderen in de gemeente van hun scholen waren verwijderd. Amersfoort had, vergeleken met de stad Amsterdam, maar een zeer kleine Joodse gemeenschap. De opdracht tot scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen kon zodoende snel en zonder problemen uitgevoerd worden. In Amsterdam had het bevel tot scheiding grote gevolgen. De gemeente Amsterdam stelde een organisatieplan op zodat de scheiding ordelijk kon worden uitgevoerd. Zij was uiteindelijk zeer tevreden over de efficiënte wijze waarop de segregatie was doorgevoerd. In beide gemeenten was de scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen binnen enkele weken geregeld.

Er zijn ook een aantal opmerkelijke verschillen te signaleren in de wijze waarop de segregatie in deze gemeenten werd doorgevoerd. Opvallend is dat in Amsterdam al voorbereidingen hadden plaatsgevonden voordat het besluit tot segregatie werd afgekondigd. In de eerste helft van 1941 hadden er namelijk al tellingen van Joodse leerlingen plaatsgevonden en waren er plannen gemaakt om de Joodse leerlingen te concentreren op scholen in 'Joodse' wijken. In Amersfoort was er geen sprake van een dergelijke aanloopfase. Hier begon de gemeente de Joodse leerlingen op de scholen pas te tellen nadat op 25 augustus 1941 het bevel tot segregatie was afgekondigd. De registratie van de Joodse leerlingen viel in Amersfoort zodoende samen met verwijdering deze leerlingen.

Een ander opvallend verschil is dat de gemeente Amersfoort, zoals eerder al is vermeld, zeer beperkt toezicht hield op het scheidingsproces. Zij verlangde van de scholen enkel dat zij zouden aangeven of de opdracht tot scheiding was uitgevoerd. In Amsterdam hield de gemeente juist streng toezicht op het scheidingsproces. Hier moesten de bijzondere scholen zelfs een verklaring afleggen dat Joodse leerlingen de school niet meer bezochten en in de toekomst ook niet meer zouden worden toelaten. Burgemeester Voûte hield nauwkeurig bij welke scholen nog geen verklaring hadden ingeleverd. De gemeente Amsterdam stuurde bovendien de ouders van Joodse leerlingen een brief om hen van de maatregel op de hoogte te stellen.

Opmerkelijk is ook dat in Amersfoort maar één school weigerde aan de maatregel mee te werken. In Amsterdam tekende ook maar een relatief klein aantal scholen protest tegen de registratie en verwijdering van de Joodse leerlingen aan. Het grote verschil is echter dat er in Amersfoort sprake was van een enkel protest terwijl in Amsterdam meerdere bijzondere scholen tegen de maatregel protesteerden. Het protest van deze scholen richtte zich tegen het feit dat ook christelijk gedoopte kinderen van Joodse afkomst niet meer tot de scholen mochten worden toegelaten. Het aantal Joodse kinderen dat tot deze groep gerekend kon worden, was echter zeer klein. Daarnet is al vermeld dat de weinige ouders die hun kinderen aanvankelijk naar niet-Joodse scholen bleven sturen zich uiteindelijk toch bij de situatie hebben neergelegd. Mijns inzien moet er dan ook niet teveel waarde aan de protesten worden toegekend. Het overgrote deel van de Amsterdamse scholen werkte namelijk gewoon aan de segregatie mee.

Tenslotte verschilde de wijze waarop de gemeenten Amersfoort en Amsterdam het onderwijs aan de Joodse leerlingen organiseerden. In Amsterdam werden er al in september scholen voor de Joodse leerlingen opgericht. Het vinden van geschikte gebouwen en leerkrachten was hier geen groot probleem. In Amersfoort was het veel moeilijker om in de onderwijsbehoeften van de Joodse leerlingen te voorzien. Nadat de Joodse leerlingen van hun niet-Joodse leeftijdsgenootjes waren gescheiden, begon de gemeente Amersfoort met de voorbereidingen voor de oprichting van een Joodse lagere school. Voor het geringe aantal Joodse leerlingen dat een ander type school had bezocht, werden er geen maatregelen getroffen. Vermoedelijk werd in Amersfoort op particulier initiatief uiteindelijk toch een ulo cursus georganiseerd waar een deel van deze leerlingen terecht kon.

De gemeente Amersfoort liep bij de voorbereidingen van de stichting van een Joodse lagere school al snel tegen problemen op. De gemeente wilde namelijk aanvankelijk de Joodse school vestigen in enkele lokalen van een schoolgebouw waar al een niet-Joodse school in gehuisvest was. Deze school toonde bezwaar tegen het plan van de gemeente. Nadat de chef van de afdeling Onderwijs, de heer Van Dreumel, hierover begin oktober contact had opgenomen met departement van OWC, kwamen de voorbereidingen in een impasse terecht. Het departement vroeg de gemeente namelijk op nadere instructies te wachten omdat vermoed werd dat de Duitse autoriteiten niet akkoord zouden gaan met een dergelijke oplossing.

De Joodse lagere school in Amersfoort ontstond in feite op initiatief van enkele leden van de Joodse gemeenschap. De Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen had ervoor gezorgd dat er vanaf begin november les aan Joodse kinderen kon worden gegeven. Het is niet opmerkelijk dat enkele leden van de Joodse gemeenschap het

initiatief namen om in het onderwijs aan de Joodse leerlingen te voorzien. De Joodse kinderen zaten immers al geruime tijd thuis. Eerdere verzoeken aan de gemeente om een tijdelijke regeling voor de Joodse leerlingen te treffen, waren op niets uitgelopen. De gemeente wachtte de nadere instructies van het departement van OWC af. Die ontving zij pas op 28 oktober 1941.

Nadat de gemeente begin november op de hoogte was gesteld van het initiatief van de Commissie ter behartiging der belangen van Joodse schoolkinderen werden er al snel voorbereidingen getroffen om het schooltje over te nemen. Toen het schooltje in december 1941 formeel door de gemeente werd overgenomen, waren er 43 leerlingen. Uit dit onderzoek is gebleken dat de gemeente Amersfoort vanaf dat moment nauwelijks toezicht op de Joodse school hield. In augustus 1942 moest het merendeel van de Joodse inwoners de stad verlaten. Als gevolg hiervan was het aantal leerlingen dat in september 1942 de Joodse school bezocht flink gedaald. In de loop van het schooljaar 1942-1943 liep het aantal leerlingen steeds verder terug. De Joodse school werd uiteindelijk per 1 april 1943 opgeheven. De weinige Joden die op dat moment nog in de stad verbleven, moesten diezelfde maand nog vertrekken. Alleen de Joden die getrouwd waren met een niet-Joodse partner mochten vanaf dat moment nog in de stad verblijven.

In het najaar van 1942 had de gemeente Amersfoort de Joodse school overgedragen aan de Joodse Raad. Vanaf dat moment probeerde de 'foute' burgemeester Harloff een vergoeding te krijgen voor de kosten die de gemeente ten behoeve van het Joodse onderwijs had gemaakt. Het is moeilijk om te beoordelen of Harloff ten aanzien van deze kwestie anders heeft gehandeld dan een 'goede' burgemeester zou hebben gedaan. In dit onderzoek is namelijk naar voren gekomen dat het naoorlogse gemeentebestuur zich ook inspande om de gemaakte kosten voor het Joodse onderwijs terug te krijgen.

De segregatie in het Amersfoortse onderwijs is geruisloos tot stand gekomen. Het gemeentebestuur aanvaardde gehoorzaam het bevel tot scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen en gaf vervolgens de scholen de opdracht de maatregel uit te voeren. De Amersfoortse scholen hebben op grote schaal aan de maatregel meegewerkt. Achteraf gezien is het niet heel verwonderlijk dat er in Amersfoort geen noemenswaardig protest van de scholen kwam. Het overgrote deel van de Joodse leerlingen in Amersfoort had namelijk een openbare school bezocht. In dit onderzoek is naar voren gekomen dat de openbare scholen in Nederland niet tegen de segregatie hebben geprotesteerd. De openbare scholen, die door de gemeenten werden bestuurd, waren namelijk gewend de opdrachten van hun gemeente gehoorzaam uit te voeren.

Het is op zich wel opmerkelijk dat het gemeentebestuur zonder tegenstribbelen aan de segregatie heeft meewerkt. In de literatuur wordt de waarnemend burgemeester Noordewier namelijk omschreven als een man die zich uiterst ‘correct’ heeft opgesteld. Hij zou daar waar mogelijk geprobeerd hebben de uitvoering van de maatregelen van de Duitse bezetter tegen te werken. Hij steunde de gemeentelijke ambtenaren die, net als hij, de uitvoering van de Duitse maatregelen probeerden te belemmeren. Dit onderzoek heeft echter aangetoond dat het Amersfoortse gemeentebestuur klakkeloos de opdracht tot scheiding van de Joodse en niet-Joodse leerlingen aanvaardde. De segregatie in onderwijs werd in Amersfoort op efficiënte wijze door de gemeente doorgevoerd. Deze conclusie sluit aan op het beeld dat in de algemene literatuur van de ambtelijke medewerking aan de uitvoering van de anti-Joodse maatregelen wordt geschetst. In de recente geschiedschrijving domineert de visie dat de Nederlandse ambtenaren gehoorzaam en nauwkeurig de anti-Joodse maatregelen hebben uitgevoerd. Er lijkt geen groot verschil te hebben bestaan in de handelwijze van de ‘foute’ en de ‘goede’ ambtenaren. Slechts een enkeling heeft zich uiteindelijk tegen de anti-Joodse maatregelen verzet. In dit onderzoek is naar voren gekomen dat waarnemend burgemeester Noordewier zich op een aantal punten inderdaad ‘correct’ heeft gedragen. Zijn weigering om de borden met de tekst ‘Joden niet gewenscht’ te plaatsen, was inderdaad gedurfd. Desondanks werkte Noordewier aan vele andere anti-Joodse maatregelen, waaronder de segregatie in het onderwijs, gewoon mee.

Dankwoord

Deze scriptie kon slechts tot stand komen dankzij de steun en hulp van anderen. Ik wil daarom een aantal mensen bedanken.

In de eerste plaats wil ik mijn begeleider Johannes Houwink ten Cate bedanken voor de goede raad, opmerkingen en steun die hij mij, ondanks zijn drukke werkschema, heeft gegeven.

De medewerkers van het Archief Eemland bedank ik voor de praktische tips die zij gegeven hebben.

Verder wil ik mijn ouders, Martin en Dita Mooijekind, bedanken voor de steun en de bemoedigende woorden die zij mij gaven. Mijn moeder wil ik tevens bedanken voor de tijd die zij steeds nam om mijn teksten nauwkeurig na te lezen.

Tot slot een dankwoord aan mijn vriend, Robbert van Eijden, voor de hulp en steun die hij mij tijdens de verwezenlijking van deze scriptie gegeven heeft.

Femke Mooijekind
Purmerend, juni 2010

Lite ratuurlijst

- Abma, G., Y. Kuiper en J. Rypkema (red.), *Tussen goed en fout. Nieuwe gezichtspunten in de geschiedschrijving 1940-1945* (Franeker 1986).
- Adelberg, Simon van, *De Joden van Amersfoort. Rondom de geschiedenis van een oude sjoel* (z.p. 1977).
- Arts, Wil en Henk Flap, 'De organisatie van de bezetting: ter inleiding', *Mens en maatschappij* (1997) 7-15.
- Bloemhof, J.L., *Amersfoort '40-'45* (Amersfoort 1990).
- Blom, J.C.H., 'De vervolging van de Joden in Nederland in internationaal vergelijkend perspectief', *De gids* 150 (1987) 494-507.
- Blom, J.C.H., 'Exploitatie en nazificatie: de Nederlandse samenleving onder nationaal-socialistisch bestuur 1940-1945', *Mens en maatschappij* (1997) 17-30.
- Boom, Bart Erik van der, *Den Haag in de Tweede Wereldoorlog* (Den Haag 1995).
- Boom, Bart Erik van der, *'We leven nog': de stemming in bezet Nederland* (Amsterdam 2003).
- Bosch Ridder van Rosenthal, L.H.N., 'De Aanwijzingen' in: J.J van Bolhuis e.a. (red), *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd I* (Arnhem 1948) 385-394.
- Croes, Marnix, 'De Jodenvervolging in Utrecht' in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 39-68.
- Dam, C. van, *Jodenvervolging in de stad Utrecht. De Joodse Gemeenschap in de stad Utrecht, 1930-1950*. Stichtse Historische Reeks X ([Zutphen] 1985).
- Dijkstra, H. (red.), *Concentratiekampen. Systeem en de praktijk in Nederland* (Bussum 1970).
- Frijtag Drabbe Künzel, Geraldien von, *Kamp Amersfoort* (Amsterdam 2005).
- Hermans, P. en P. Kohnhorst, *Niet voor de school, niet voor het leven: de Joodse leerlingen en docenten van het Barlaeusgymnasium 1940-1945* (Amsterdam 2004).
- Abel J. Herzberg, *Kroniek der Jodenvervolging* (z.p. [1951]).
- Hilbrink, C. *'In het belang van het Nederlandse volk...': over de medewerking van de ambtelijke wereld aan de Duitse bezettingspolitiek 1940-1945* (Den Haag 1995).
- Hondius, Dienke, *Absent. Herinneringen aan het Joods Lyceum Amsterdam 1941-1943* (Amsterdam 2001).

- Houwaart, Dick, 'De moeilijke weg : secretarissen in bezettingstijd' in: *En bracht de schare tot kalnte: bespiegelingen over de gemeentesecretaris door de eeuwen heen* (z.p. 1997) 194-211.
- Jong, Loe de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog V. Maart '41-juni '42: eerste helft* (Den Haag 1974).
- Knegtmans, Peter Jan, *Een kwetsbaar centrum van de geest: de Universiteit van Amsterdam tussen 1935 en 1950* (Amsterdam 1998).
- Kossmann, E.H., *Winkler Prins Geschiedenis der Nederlanden III, De Lage Landen van 1780-1970* (Amsterdam 1977).
- Lammers, Cornelis J., 'The Interorganizational Control of an Occupied Country', *Administrative Science Quarterly* 33 (1988) 438-457.
- Marreveld, Monique, 'Iedereen was bang dat er een verklikker in de klas zat: onderwijs in de Tweede Wereldoorlog', *Didaktief* 25 (1995) 29-31.
- Meerhoek, Guus, 'Zonder de wolven te prikkelen. Ambtelijke dienstverlening bij de arbeidsinzet en de vervolging van de Joden' in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de Jodenvervolging in Nederland* (Amsterdam 2001) 95-116.
- Presser, Jacques, *Ondergang; de vervolging en verdelging van het Nederlandse Jodendom 1940-1945* (z.p. 1965).
- Ribbens, Kees, *'Zullen wij nog terugkeren....': de Jodenvervolging in Amersfoort tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amersfoort 2002).
- Romijn, Peter, 'Ambitions and Dilemmas of Local Authorities in the German-Occupied Netherlands, 1940-1945' in: Bruno de Wever, Herman Van Goethem en Nico Wouters (red.), *Local government in occupied Europe (1939-1945)* (Gent 2006) 33-66.
- Romijn, Peter, *'Boosaardig bestuur'. Inaugurele rede Universiteit van Amsterdam, 2002* (Amsterdam 2003).
- Romijn, Peter, 'De oorlog (1940-1945)' in: J.C.H. Blom, R.G. Fuks-Mansfeld en I. Schöffner (red.), *Geschiedenis van de Joden in Nederland* (tweede druk; z.p. 2004) 313-347.
- Scholtens, A.L., 'De secretarissen-generaal' in: J.J van Bolhuis e.a. (red), *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd I* (Arnhem 1948) 398-417.
- Setten, Hendrik van, *Opvoeding in volkse geest: fascisme in het onderwijs 1940-1945* (Bergen 1985).
- Tammes, Peter, 'Nederlandse burgemeesters en de vervolging van Joden' in: Henk Flap en Marnix Croes (red.), *Wat toeval leek te zijn, maar niet was. De organisatie van de*

Jodenvervolging in Nederland (Amsterdam 2001) 69-94.

-Tammes, Peter, 'Utrechtse burgemeesters en de Jodenvervolging', *Oud-Utrecht* 77 (2004) 68-73.

-Verzijl, J.H.W., 'De inrichting van het Duitse bestuur' in: J.J van Bolhuis e.a. (red), *Onderdrukking en verzet: Nederland in oorlogstijd I* (Arnhem 1948) 325-331.

Bronnenlijst

Archief Eemland

Geraadpleegde archieven:

- Archief Stads- c.q. gemeentebestuur Amersfoort, 1811-1945, toegangsnummer 0002.01, nr. 814, 3671, 3676, 5331, 5783, 5784, 5790, 5791, 5793, 5794, 5796, 5797, 5803, 5804, 5806, 5807, 5813, 5814, 5827, 5828, 5833, 5838, 5847, 5863, 5864.
- Archief Vereniging Ambachtsschool voor Amersfoort en Omstreken, sedert 1928 Vereniging ter bevordering van het Nijverheidsonderwijs in hoofdzaak voor aanstaande ambachtslieden, toegangsnummer 0230, nr. 36 en 95.

Dagboekencollectie:

- Dagboek van Jules Frank, 'Aantekeningen der gebeurtenissen in de Joodsche Gemeente Amersfoort door J. Frank van 16 Augustus 1942 tot...', nr. D 1996.
- Dagboek van gemeentesecretaris K. Kaan, 'Herinneringen uit de bezettingstijd, 1940-1943', Deel II, nr. G. 2682.
- Telefoonboek van 1942 van de stad Amersfoort, op microfiche raadpleegbaar in de studiezaal van Archief Eemland.

Nationaal archief

Geraadpleegde archieven:

- Archief Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen: Afdeling Kabinet 1940-1945, toegangsnummer 2.14.37, nr. 346, 350, 351, 352, 356.

Internet

Bezoekersgids Kamp Amersfoort, Website Kamp Amersfoort (www.kampamersfoort.nl/zacbz.html).